

ale

**Historisk tidskrift
för Skåneland**

Nr 4 1983

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktörer

Forskn.ass. Sten Skansjö, Lund

Landsantikvarie Dag Widholm, Lund

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. dr Anna-Christina Meurling, Lund

Fil. kand. Allan Persson, Lund

innehåll

	Sid.
Lars Edgren: Hantverkaränkor på äktenskapsmarknaden	1
Urban Emanuelsson och Claes Bergendorff: Skånes natur vid 1800-talets början – en växtekologisk utvärdering av den skånska rekognosceringskartan	18

Hantverkaränkor på äktenskapsmarknaden

»Änkekonservering» inom malmöhantverket 1816–1840*

Av Lars Edgren

Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund

Under senare decennier har socialhistorien blivit ett allt mer betydelsefullt område inom den akademiska historieforskningen. Historikerna har försökt att från olika synpunkter belysa vanliga människors levnadsvillkor och sociala mönster i förfluten tid. Ett rikhaltigt källmaterial finns bevarat i kyrkoböcker och skattematerial, men bearbetningen av detta kräver i allmänhet att man genomför lokala undersökningar. Många historiker har därigenom blivit »lokalhistoriker». Detta kan illustreras av följande artikel som också ger exempel på det livliga intresset för familjens historia.

Notarien hade helt visst icke sett efter spannmålsnoteringen, när han for ut till majoren att fria, men det hade majoren.

— Jag älskar henne, sade notarien.

— Hur mycket tjänar du? frågade den gamle.

På detta oöverträffade sätt inleder Strindberg en av novellerna i *Giftas*, 1. I dessa korta rader sammanfattas två helt skilda attityder till äktenskapet, dels äktenskapet som en på gemensam känsla grundad förening, dels äktenskapet som en i första hand ekonomisk förening. Runt spänningen mellan dessa två synsätt kretsar en stor del av den realistiska borgerliga romanen, där författarna i allmänhet tar ställning för känslans rätt mot ekonomiska kalkyler och sociala konventioner. Men i äldre tider var inte kärlek en tillräcklig förutsättning för äktenskap; de ekonomiska villkoren kunde man inte bortse från. Stundtals kunde detta ta sig i våra ögon märkliga uttryck. Kanske inget framstår som märkligare för oss än den

särskilt bland präster kända seden att »konservera änkan». Detta innebar att när en vakant tjänst uppstod och den döde prästen efterlämnat en änka förväntades efterträdaren äkta henne. På så sätt kunde det bli den viktigaste meriten för att få tjänst att vara ogift.¹ Systemet var helt enkelt ett sätt att trygga ankans ställning eftersom hon knappast hade alternativa utkomstmöjligheter.

Men »änkekonservering» är också känd bland städernas hantverkare. Änkan efter en mästare kunde gifta om sig med en gesäll som övertog verkstaden som ny mästare. Att detta förekom är känt, men lite är bekant om omfattningen av systemet. I denna artikel är det min avsikt att med en begränsad lokalundersökning av Malmö under skråsystemets sista tid bidra till kännedomen om detta. »Änkekonserveringen» skall granskas ur de två viktigaste aspekterna, dels hur många änkor som blev »konserverade», dels hur många gesäller som på detta sätt kunde bli mästare.

Vad forskningen sagt om »änkekonservering» inom hantverket

Änkors omgifte med gesäller i samma yrke har vid flera tillfällen noterats i den förvisso inte särskilt omfattande litteraturen om svenskt hantverk. Ernst Söderlund, som mer än någon annan bidragit till vår kunskap om 1700-talets hantverk, nämner dess förekomst och att ämbetena bemötte en sådan gesäll gynnsamt.²

Man kan hitta påståenden om att det varit en mycket vanlig företeelse. Så har Gösta Malmborg i en uppsats om böss- och pistolsmeder i Stockholm hävdad att »... änkekonserverandet ... inom hantverksyrkena [har] spelat minst lika stor roll som i prästerståndet».³ Även David Gaunt har nyligen jämfört det med omgifte av prästänkor i sin översikt över familjens historia i Norden under tusen år.⁴ Men med ett undantag saknas uppgifter om »änkekonserveringens» faktiska omfattning; i litteraturen ges enstaka exempel, men så länge inga systematiska undersökningar gjorts säger detta strängt taget inget annat än att systemet förekom.

Undantaget rör Eskilstuna Fristad vid 1800-talets början, där på senaste år resultat har presenterats som kan ge oss en uppfattning om systemets kvantitativa utbredning. Fristaden i Eskilstuna inrättades 1771 som en stad där de sedvanliga skråförfattningarna inte skulle gälla. Den var främst avsedd för smidesyrken, och förhoppningen var att de friare förhållandena skulle leda till en effektivare produktion. Avsättningen av produkterna skulle ske genom förläggare, och man hoppades att en mer genomförd arbetsdelning efter engelska förebilder skulle införas.⁵ Etableringen av en ny verkstad skulle göras oberoende av mästarprov och de redan etablerade mästarnas infly-

tande avskaffades. Varje gesäll som genomgått lärlingsutbildning och kunde visa sig ha tillgång till verkstad och verktyg skulle kunna få mästarttighet.⁶ Fristaden lockade till sig ett stort antal metallhantverkare och blev ett ledande centrum för metallhantverk i Sverige. Men någon utbredd arbetsdelning tycks inte ha blivit följd, och själva produktionen tycks länge ha fortsatt i traditionella former. 1806 fanns det i Fristaden 135 verkstäder med 98 gesäller och 226 lärlingar. Även om detta innebar att verkstadsstorleken var större än för de flesta svenska staders hantverk, visar detta tydligt den småskaliga produktionens dominans.⁷

I en uppsats presenterar Ann Hörsell resultat som visar att det var vanligt att hantverksänkor »konserverades» i Eskilstuna Fristad. Av 60 kvinnor som blev änkor mellan 1800 och 1823 blev inte färre än 25 omgifta med metallhantverkare.⁸ Änkorna hade tillgång till en ekonomisk resurs i form av en verkstad som gjorde dem attraktiva på äktenskapsmarknaden. För gesäller som ville bli mästare var denna verkstad eftertraktad och betydelsefull och ofta inte lätt att få tillgång till på annat sätt än genom att gifta sig med en änka. Av 309 undersökta arbetare i Fristaden 1806 kom 82 att bli mästare i staden och inte färre än 25 av dessa gifte sig med en änka.⁹ Hörsell konkluderar med all rätt: »Vägen till mästartiteln kom för många av Eskilstuna Fristads fattiga gesäller att gå över giftermålet med änkan efter en tidigare mästare i staden».¹⁰

Eskilstunaundersökningen tycks alltså bekräfta ett antagande om att »änkekonserveringen» varit utbredd inom hantverket. Men man bör i detta sammanhang påminna sig att svenskt hantverk vid denna tid i allmänhet drevs inom skråorganisationens ram, och att litteraturens om-

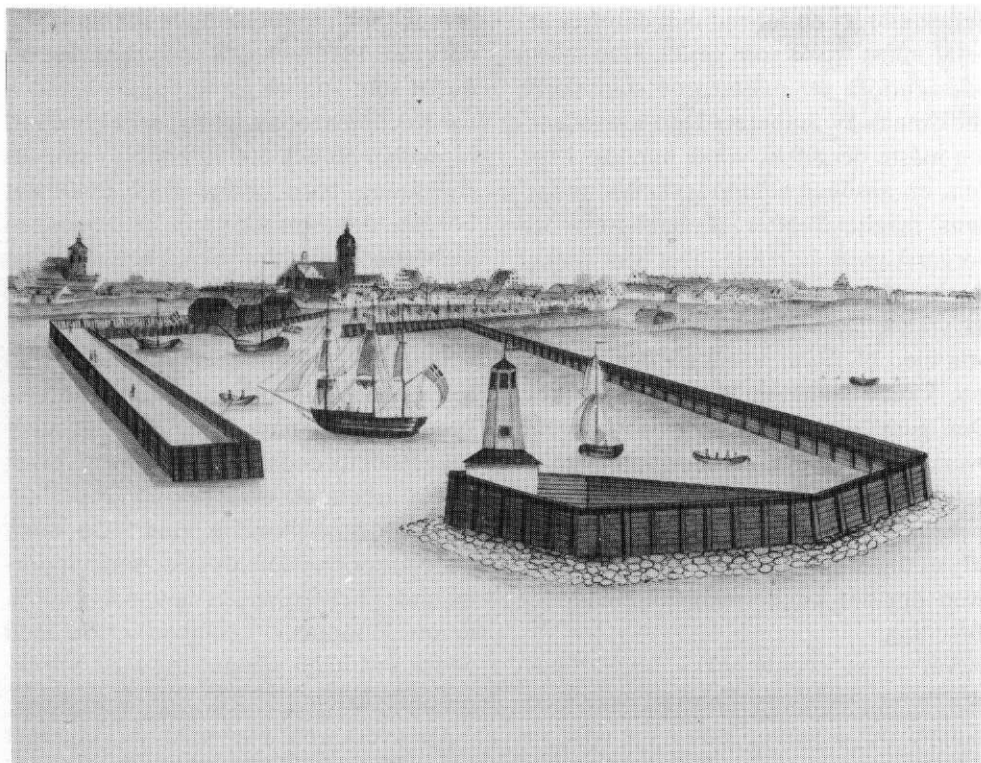

Bild 1: På bilden ser vi Malmö vid 1820-talets mitt. Tuschteckningen är utförd av köpmanssonen Georg Henric Flensburg. I förgrunden ser vi hamnanläggningen, som påbörjades under 1770-talet och var en av förutsättningarna för Malmös uppsving. I fonden syns till vänster Caroli gamla kyrka, bakom hamnen S:t Petri utan dagens nygotiska spira. Över den lägre bebyggelsen höjer sig några gamla trappgavelhus, bl.a. Kockska huset. Ur *Malmö stads historia*, 2, Malmö 1977, vid s. 418. Originalet på Malmö museum.

dömen i första hand torde ha gällt skråhantverket. I Fristaden, där skråförfattningarna inte gällde, fanns inte något behov av att övervinna yrkesbrödernas motstånd mot en nyetablering, och »änkekonserveringens» stora utbredning där kan därför förefalla något överraskande. Mot denna bakgrund kan det vara av intresse att undersöka en stad där skråhantverk dominerade. För en sådan undersökning kan Malmö vara ett lämpligt val. Staden hade nämligen ett ganska stort och differentierat hantverk och bör därför ge underlag för vissa slutsatser.

Hantverk i Malmö 1816–1840

Under perioden lydde huvuddelen av det svenska stadshantverket under 1720 års skråordning. Varje hantverksmästare var tvungen att tillhöra ett skråämbete. Om minst tre mästare fanns i en stad skulle ett ämbete inrättas där, i annat fall fick en mästare tillhöra ett ämbete i en annan stad. I princip hade mästarna vid ämbetet monopol på tillverkning av sitt yrkesvaror, även om diverse undantag förekom.¹¹

Etableringen av nya mästare var omsorgsfullt reglerad. Den sökande måste

ha genomgått en lärotid och därefter arbetat minst tre år som gesäll. Han måste också utföra ett mästarprov som skulle godkännas av ämbetet. Den nye mästaren måste dessutom vinna burskap i staden, en ansökan som granskades av stadens magistrat efter skråämbetets och borgerskapets hörande. Det var vanligt förekommande att de etablerade mästarerna yrkade avslag på en sådan ansökan, ofta med hänvisning till att fler mästare inte kunde vinna sin utkomst på yrket. Den gesäll vars ansökan avslogs kunde överklaga till Kommerskollegium, vars liberala praxis under 1800-talets förra hälft medförde att han kunde ha gott hopp om att slutligen få tillstånd till etablering, även om det kunde medföra en kraftig försening.

Ämbetena vakade också över lärlingsutbildning, hade viss domsrätt över medlemmar och arbetare samt hade vissa sociala förpliktelser mot sina medlemmar och deras familjer.

Malmö var under 1800-talets första hälft en liten stad. 1820 hade den knappt 7 000 invånare och fram till 1840 hade den visserligen växt men bara till drygt 10 000.¹² Malmös verkligt kraftiga tillväxt kom inte att inträffa förrän efter seklets mitt.

Malmös ekonomi under den här behandlade perioden dominerades av handeln. Staden var främst betydelsefull som utskeppningshamn för spannmål från de rika jordbruksområdena i dess uppland, där de vid denna tid genomförda skiftena ökade spannmålsproduktionen. Det rörde sig främst om inrikes sjöfart, först på 1840-talet kom exporten att få ökad betydelse.¹³

Varuproduktionen i staden dominerades helt av hantverket.¹⁴ Den för tiden ganska stora textilindustri som staden

haft vid seklets början hade nästan utplånats före 1815, och den enda egentliga industri som kan sägas ha funnits i staden var Kockums tobaksfabrik, som sysselsatte mellan 50 och 100 arbetare, i stor utsträckning barn. Först från 1840-talet började den egentliga industrialiseringen av Malmö, markerat bland annat genom anläggandet av Kockums Mekaniska verkstad.

Ungefär en fjärdedel av stadens befolkning var direkt beroende av hantverket för sin utkomst 1817.¹⁵ Då har medräknats inte endast de inom hantverket direkt arbetande utan också deras familjer- och hushållsmedlemmar. De inom hantverket omedelbart sysselsatta utgjorde under hela perioden mellan 8 och 9 % av invånarantalet.¹⁶ Hantverket har med andra ord hållit jämna steg med befolkningstillväxten.

Hantverkarna har med all säkerhet nästan helt arbetat för en lokal marknad i staden och den kringliggande landsbygden. Yrkesdifferentieringen var för svenska förhållanden ganska stor. 1820 fanns företrädare för 41 yrken.¹⁷ Någon direkt jämförelse med andra städer kan inte enkelt göras för den här behandlade perioden, men statistik publicerad av Ernst Söderlund kan ge oss en uppfattning om läget vid 1700-talets slut. Det visar sig då att endast i Örebro, Västerås och Uppsala – samt naturligtvis i Stockholm – fanns representanter för fler yrken, Malmö hade då 36 yrken.¹⁸

Hantverket bedrevs vid 1800-talets början fortfarande i traditionella former. Verkstäderna var i allmänhet små, 1819 hade ingen verkstad i Malmö mer än sex mantalsskrivna gesäller och lärlingar.¹⁹ Då måste man dock bortse från de två stora byggnadshantverken, murare och timmermän, som på många sätt skiljde

Bild 2: En skiss av Elias Martin som ger oss en interiör från ett hantverkarhushåll. Texten lyder: »Mästaren äter med gesällerna och gossen står sig tomm ut.» Bilden är visserligen från 1700-talets senare del, men kan illustrera förhållandena inom hantverket även vid 1800-talets början. Gesällerna och lärlingarna bodde och intog sina måltider i mästarens hushåll. Verkstäderna var små, och denne mästare med två gesäller och en lärling hade snarast ovanligt många arbetare. Ur Nils Niléhn (red.), *Sveriges hantverk*, 1, Malmö 1956, s. 270. Originalen på Nationalmuseum.

sig från hantverket i övrigt. Inom dessa två yrken fanns nämligen ett mycket stort antal gesäller i förhållande till antalet mästare, 1819 fanns i genomsnitt fler än 25 arbetare för varje mästare. Dessa yrken var också numerärt stora, ungefär 25 % av alla i hantverket sysselsatta tillhörde något av dem. Gesällerna i dessa yrken bildade egna hushåll och var i allmänhet gifta. Helt annorlunda förhöll det sig i övriga yrken. Här gällde fortfarande den gamla seden att gesällen var ogift och bodde i mästarens hushåll. Knappt 10 % av dessa yrkens gesäller var gifta 1819.

Lärlingarna bodde undantagslöst hos sina mästare.²⁰

Som redan nämnts förmådde hantverket under perioden i stort sett hålla jämna steg med befolkningstillväxten. Men antalet verkstäder ökade inte lika snabbt som antalet gesäller och lärlingar. Följden blev att den genomsnittliga verkstadsstorleken ökade. 1815 sysselsattes i genomsnitt 1,8 gesäller och lärlingar i varje verkstad om timmermän och murare undantages, 1840 hade siffran ökat till 2,7.²¹

Det bör kanske här påminnas om att

inte samtliga hantverk lydde under skrålagstiftningen. Enstaka yrken reglerades av manufakturlagstiftningen. I dessa fall fanns ingen sammanslutning av idkarna, men lärlingsutbildningen upprätthölls av stadens hallrätt, och för etablering krävdes burskap och skicklighetsprov. T.ex. verkade stadens urmakare under hallrätten liksom någon av garvarna. Även inom några yrken som organiserats i skråämbeten tycks skråordningen inte fullt ut ha tillämpats. Så finns det exempel på att mjölnare och bryggare fick tillstånd till etablering utan att ha genomgått lärlingsutbildning eller ha arbetat som gesäll. Trots dessa undantag bedrevs de allra flesta av Malmös hantverksyrken under skrå.

På jakt efter »konserverade» änkor

För att kunna komma åt frågan om i vilken utsträckning hantverksänkor »konserverats» har dödböckerna för Caroli och S:t Petri församlingar gått igenom för hela perioden 1816 till 1840. Alla döda hantverksmästare har antecknats. Därefter har jag i husförhörslängderna undersökt hur många som lämnat änkor efter sig. Vidare har jag med hjälp av de alfabetiska registren till Caroli och S:t Petri vigselböcker konstaterat hur många av dessa änkor som gift om sig i Malmö. Det är naturligtvis tänkbart att en del kommit att gifta om sig på andra orter, men ur problemet »änkekonserverings» synpunkt är det endast omgiften i Malmö som är av intresse.²²

För att kunna avgöra hur betydelsefulla giften med änkor varit för gesällernas möjlighet att bli mästare, har Malmös burskapsbok genomgåts. I denna finns anteckning gjord om varje förvärvat burskap. Jag har nöjt mig med att gå igenom denna för åren 1816 till 1830 och har

under denna tid antecknat alla burskap som vunnits på hantverksyrken. Med hjälp av vigselregister och vigselböcker har sedan fastställts hur många av dem som i nära anslutning till burskapet gift sig med hantverksänkor.

»Änkekonservering» inom malmöhantverket

Mellan 1816 och 1840 avled 140 manliga hantverksidkare i Malmö. De allra flesta av dessa var gifta när de dog och inte färre än 113 efterlämnade änkor. Av dessa kom 18 att gifta om sig i Petri och Caroli församlingar, men endast 11 med män som kom att överta den tidigare makens yrkesverksamhet. I de andra sju fallen rör det sig om »vanliga» omgiften. Tio procent av änkorna blev följaktligen »konserverade». Slutsatsen kan alltså genast dras att det förekom att änkor gifte om sig med gesäller, men att det absolut inte var den allmänna regeln och inte ens särskilt vanligt. »Änkekonservering» var alltså påtagligt mycket mindre vanligt i Malmö än i Eskilstuna Fristad, ett resultat som kan förefalla något överraskande.

Visserligen är dessa siffror inte direkt jämförbara med Eskilstunamaterialet. Sannolikt i syfte att undvika att få med mästare som upphört med sin yrkesverksamhet redan före sin död, har undersökningen där begränsats till att ta med änkor efter män som dött före 60 års ålder.²³ Om man gör på samma sätt med malmömaterialet, påverkar det dock inte resultatet särskilt mycket. De allra flesta änkorna, 90, hade nämligen haft män som dog före 60 års ålder. Av dessa 90 var det 10 som blev »konserverade».

Indirekt framgår av det ovan sagda att gifte med änkor inte kan ha haft någon större betydelse för gesällers möjlighet att bli mästare. Detta bekräftas också av

52
16

Efter att hafwa Gafven Gesäll uti
Gördelmakare Handtverket arbetat
den tid som Kgl. Skrå ordningen
för Mästerkapets winnande föreskrifver,
får jag Allerödmjukast
anhålla, att å samma Handtering
här i Staden Burskapet vinna, och

ni

24

hwar till jag hoppas desto hädre
sinna tillåtelse, som Gördelmakarna
kan med antal derigenom icke
föröka, alldeles und jag ämnar
inga äktenskap med afl. Gördel-
makaren Frans Hardtmans efter-
lämnade Enka.

Behörige bevil för mig min förda
vauddel för jag arar vördfullt
besvara. Malmö den 26 juli
1824

Johan Bergendahl

SCH.

Bild 3 a-b: I denna serie bilder av dokument från Malmö stadsarkiv kan vi följa ett burskapsärendes gång. Här ser vi gesällen Johan Bergendahls ansökan om att vinna burskap, ställd till magistraten. »Efter att hafwa såsom Gesäll uti Gördelmakare Handtverket arbetat den tid som Kgl. Skrå ordningen för Mästerkaps winnande föreskrifver, får jag Allerödmjukast anhålla, att å samma Handtering här i Staden Burskapet vinna, och hwartill jag hoppas destohäldre vinna tillåtelse, som Gördelmakarnes antal derigenom icke förökas, alldenstund jag ämnar ingå äktenskap med afl. Gördelmakaren Frans Hardtmans efterlämnade Enka.» Ansökan är daterad den 26 juli 1823. Foto: Lars Petersson.

den undersökning som gjorts av de 128 hantverkare som vann burskap i Malmö mellan 1816 och 1830. Endast 7 av dessa – 5 % – har gift sig med en änka efter en tidigare mästare i yrket. Tydligt har detta sätt att vinna mästerskap spelat en närmast försumbar roll för rekryteringen av nya hantverksidkare.

Ett alternativ för gesällen till att gifta sig med änkan kan ha varit att gifta sig med dottern i stället och på den vägen komma över en verkstad. En närmare undersökning av alla äktenskap som nya mästare ingått inom ett år från det datum de fått burskap visar dock att detta varit ännu mer sällsynt än att gifta sig med änkan. Endast ett fall har kunnat påträffas.²⁴ Det är alltså helt klart att äktenskap inom yrket spelat en marginell roll för förhoppningsfulla gesäller.

Man kan kanske tycka att denna undersökning därmed skulle vara avslutad och att resultatet visat sig vara negativt. Men detta vore förhastat. Det insamlade materialet kan ge anledning till ytterligare frågeställningar. Man kan t.ex. fråga sig om det går att återfinna något mönster bland de änkor som trots allt gifte om sig? Och framförallt väcker jämförelsen med Eskilstuna Fristad frågor; hur kunde det komma sig att »änkekonservering» var så mycket vanligare i Fristaden? Jag skall därför försöka utföra en något mer energisk analys trots att materialet är bräckligt.

Först skall då undersökas vad ankans ålder vid makens dödsfall har betytt för möjligheterna att bli omgift. Har det varit unga änkor som oftast gift om sig, eller har det varit de äldre, som kanske haft behov av att trygga sin ålderdom? Det visar sig att det är betydligt vanligare att förhållandevis unga änkor gifter om sig. Av de 60 kvinnor som blir änkor före 45

års ålder är det 16 som gifter om sig, 9 av dessa blir »konserverade». Endast två omgifta änkor är äldre men bägge dessa är under 60 när maken dör.

Att det har rört sig om i detta sammanhang relativt unga kvinnor visas också av att genomsnittsåldern för de 11 änkor som gift om sig inom makens yrke har varit 39 år vid giftermålet. Spridningen var dock stor. Den yngsta var 29 år och den äldsta 59 år.

Bilden av »änkekonserveringen» förtydligas alltså något. Det var i första hand de något yngre ankorna som önskade eller hade möjlighet att gifta om sig. De flesta omgifta änkor var inte förbi den ålder då de fortfarande kunde föda barn.²⁵

Att gesäller gifte sig med änkan ledde till att ålderskillnaden ofta kunde vara stor mellan bruden och brudgummen. Änkornas förhållandevis låga ålder gör dock att skillnaden inte var så dramatisk som man kan föreställa sig, i genomsnitt var kvinnan åtta år äldre. I två fall var mannen t.o.m. äldre. Den bild man kanske lätt gör sig av seden, att en ung gesäll gifter sig med en gammal kvinna återfinns bara i ett enda exempel i mitt material. Det gäller den 27 år gamle gördelmakargesällen Jean Bergendahl som 1823 gifte sig med gördelmakaren Hartmans änka Maria Möller som var 59 år gammal.

Uppfattningen att de etablerade mässtarna såg välvilligt på burskapsansökningar från gesäller som avsåg att gifta sig med en änka, bekräftas av en undersökning av deras yttranden över dessa.²⁶ Ganska typiskt är gördelmakarämbetets yttrande över den nyssnämnde Bergendahls ansökan:

Så wida Gördelmakare Gesällen J. Bergendahl, efter hwad han lofwat, fullbordar tilltänkta Äktenskapet med Enkan Hartman, så

När den Gerdalensmakarens Gesällar i Bergendahl,
 öfver händelsen lifverat, fästheten till händelsen.
 Tackad med fästheten, fästheten, fästheten, fästheten,
 Näringsidkarens i vänd handverk, ika öka, fästheten
 Gerdalensmakarens fästheten med fästheten i vändheten
 fästheten att vändheten Burskap, här i Staden,
 med fästheten att Mästaren i vändheten
 ordning afläggas. Alfrid i vändheten 1820.
 fästheten Gerdalensmakarens fästheten i vändheten.
 B. Bergendahl
 Alfred

Bild 4: När magistraten mottagit ansökan remitterades denna först till skråämbetet och därefter till borgerskapets högsta organ, Stadens äldste. Redan den 4 augusti tillstyrkte ämbetet Bergendahls ansökan. Vi ser här detta svar; texten är citerad i artikeln. Foto: Lars Petersson.

att antalet af Näringsidkare å wart handtwerk icke ökas, får Gördelmakare Embetet medgifwa rättigheten för honom att vinna Burskap här i Staden, mot förbindelse att Mästarprof i wanlig ordning aflägga.²⁷

Att löftet att äkta änkan kunde vara nog så viktigt framgår tydligt av ett utlåtande från hovslagarämbetet 1835:

Om Smedgesällen M. P. Nordström ingår gifte med Enkan Hallberg hwilket han förklarar, så hafwa vi icke något att påminna emot sökta burskapet, men i widrigt fall anse wi att här blifwer ett för stort antal mästare och således bestrida wi då honom rättighet att här i Staden idka Hofslagarprofessionen.²⁸

I endast ett fall motsatte sig ämbetet gesällens ansökan och detta kan ha berott

på att gesällen inte uttryckligen hänvisade till sitt tillämnade giftermål. Det gällde skräddargesällen Johan Jönsson vars ansökan 1841 avlogs av skräddarämbetet med hänvisning till att Malmö redan hade för många skräddarverkstäder.²⁹

Att dessa sökanden kunde räkna med ett annat bemötande än majoriteten av sökanden är helt klart. Olle Helander har tidigare klargjort att av 157 undersökta burskapsansökningar på hantverksyrken mellan 1799 och 1819 bestreds 76 av ämbetena.³⁰ År 1820, som undersökts av Inge Svensson, var ämbetena ännu oginare; av 17 ansökningar ställde sig mästarna negativa till samtliga utom en.³¹

Mot denna bakgrund kan det kanske förefalla märkligt att det inte var vanliga-re med »änkekonservering». För gesäller som ville bli mästare borde äktenskap med en änka vara attraktivt. Särskilt överraskande är detta om man betänker dess vanlighet i Eskilstuna Fristad, där mästerskap var helt oberoende av andra mästa-res uppfattning. En slutsats man kan dra av detta är att *de institutionella ramarna kring hantverket inte varit av någon större betydelse* i detta sammanhang.

En orsak till detta skulle kunna vara att skråämbetena i praktiken inte kunde förhindra en gesäll som verkligen ville det att bli mästare. Dels var det magistraten, inte ämbetet, som fattade beslut om bur-skap, dels hade den gesäll som avvisades i staden möjlighet att överklaga till Kom-merskollegium som i allmänhet gav den sökande rätt. Av de 157 fall som Helan-der undersökt var det bara 15 gesäller, som helt kunde hindras och detta främst eftersom de avstod från att överklaga. I de 30 fall som gick till kollegiet gick utslaget i samtliga fall till gesällens förmån.³²

Den ekonomiska bakgrunden

Hörsell har för Eskilstunas del fram-hävt den ekonomiska bakgrunden till »änkekonserveringen». Änkan hade en betydelsefull ekonomisk resurs i form av en verkstad med verktyg som gesällen be-hövde för att bli mästare. Man kan då frå-ga sig om det här finns skillnader som kan bidra till att förklara »änkekonservering-ens» högst olika utbredning. Vid första an-blicken kan det synas inte vara fallet. Alla hantverk har krävt verktyg och de allra flesta en verkstad. Men väsentliga skill-nader råder mellan olika yrken. Vissa yr-ken har krävt en ringa verktygsuppsätt-

ning och har kunnat utföras utan någon specialiserad lokal. Exempel är skomake-ri och skrädderi. Andra har krävt fasta in-rättningar.

I Eskilstuna Fristad har smideshant-verk dominerat. Dessa yrken har förut-satt ett relativt betydande fast kapital i form av en specialiserad verkstad. Detta kan ha varit en del av förklaringen till skillnaderna mot Malmö. Hypotesen är då att det är änkor i yrken som krävt ett större kapital än vanligt som haft störst möjligheter på äktenskapsmarknaden. Inom mindre kapitalkrävande yrken har gesällen kunnat få ihop den nödvändiga verktygsuppsättningen med mindre be-kymmer och ankorna har därför inte varit lika attraktiva. Kanske har många av de yrken som utövats i Malmö krävt mindre kapital än Eskilstunas smidesyrken.

De 11 exempel på »konservering» av änkan jag har i Malmö är naturligtvis för få för att några säkrare slutsatser skall kunna dras men jag skall här ändå försö-ka pröva om hypotesen verkar rimlig.

Ett sätt att närma sig frågan är att utnytt-ja de uppgifter över genomsnittlig förmö-genhet i de olika yrkena i Malmö 1820 och 1850 som Inge Svensson har räknat fram.³³ Den förmögenhet det rör sig om här är fastigheter och man kan anta att idkare i mer kapitalkrävande yrken också har haft fler och större fastigheter än ge-nomsnittet för hela hantverket. Det visar sig att det endast är sex yrken som ligger över genomsnittet för hela malmöhant-verket båda dessa två år, nämligen baga-re, bryggare, färgare, garvare, hovslagare och kopparslagare. Vid bägge tillfällena utgjorde dessa yrken drygt en femtedel av Malmös hantverksverkstäder.

Av de 113 ankorna i mitt material är det 26 som varit änkor efter idkare i något av dessa yrken. Av dessa har fem

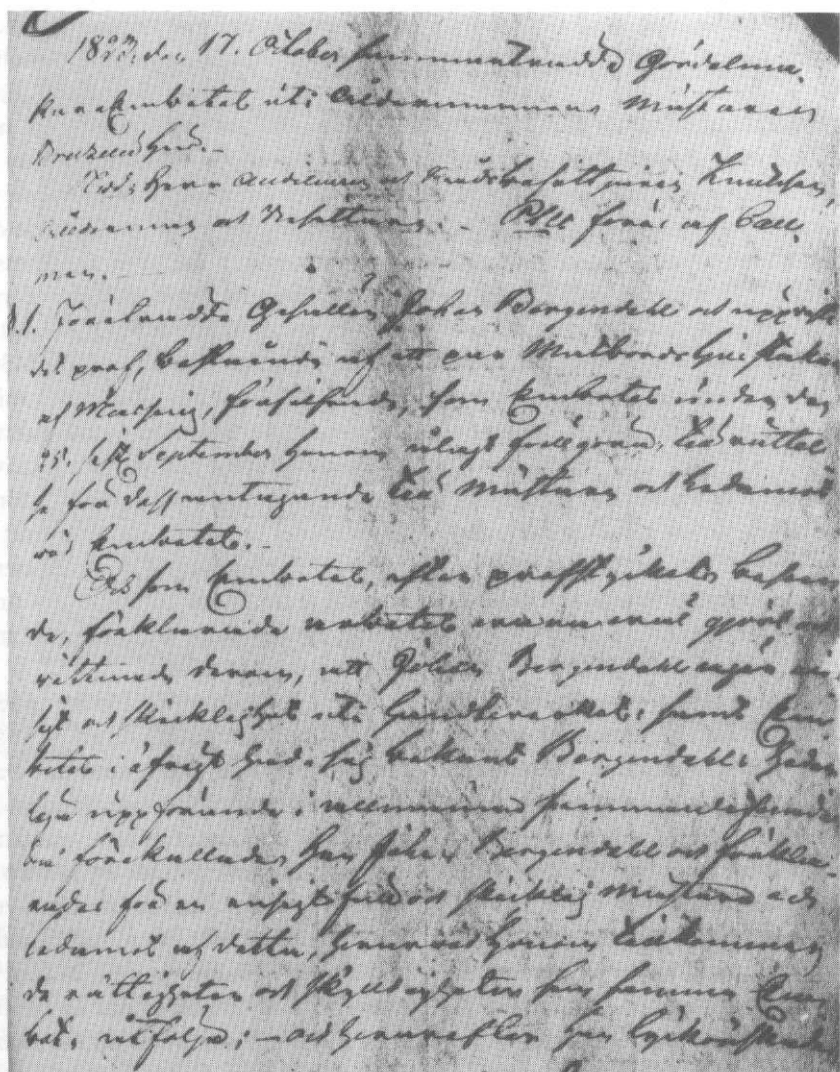

Bild 5: Efter att ha inhämtat ämbetets och borgerskapets yttrande gav magistraten Bergendahl rätt att vinna burskap å gördelmakaryrket, under förutsättning att han avlade mästarprov. Här ser vi ämbetets protokoll för den 17 oktober 1823, när hans tidigare förelagda mästarprov uppvisas och godkänns, och han upptages som mästare och ledamot av ämbetet. Foto: Lars Petersson.

blivit »konserverade». Detta ger en betydligt högre andel än för de övriga yrkena, 19 % mot 7 %, vilket går i den riktning som hypotetiskt antagits. Om vi bara räknar med dem som blivit änkor före 45 års ålder, blir skillnaden ytterligare markerad. I de »kapitalkrävande yrkena» har

4 av 12 »konserverats», i de andra 5 av 48.

En *annan*, i princip mer tillfredsställande väg, vore att utifrån vår kunskap om kapitalbehovet inom skilda yrken göra en indelning i mer och mindre kapitalkrävande yrken. Nu är tyvärr vår kunskap om produktionsförhållandena i de skilda

yrkena ofullständig. Jag skall dock göra ett blygsamt försök till en sådan uppdelning.

Ernst Söderlund nämner några yrken som skall ha varit särskilt kapitalkrävande, eller kanske snarare där god kapitaltillgång gav stora produktionsfördelar. De viktigaste är garveri, bageri, bryggeri och slakteri.³⁴ Dessutom menar Söderlund att de metallyrken som arbetat med dyrbarare metaller som råvara har krävt större tillgång till kapital hos utövarna. Exempel är guldsmeder, kopparslagare, tenngjutare, etc.³⁵

Söderlund räknar i allmänhet inte med att kostnaderna för de fasta inrättningarna varit av någon större betydelse. Detta är kanske i allmänhet riktigt, men skillnader måste ha existerat mellan yrkena. Skrädderi och skomakeri är inte de enda yrken som kunde utövas utan specialiserade verkstäder, lika lite som smidesyrken var de enda som krävde dem. De tidigare nämnda livsmedelsyrkena bageri och bryggeri, samt garveri torde vara jämförbara med smidet. Även mjölnare har hört till dessa yrken; innehav av en kvarn har varit en nödvändig förutsättning för yrkets utövande. Ytterligare yrken såsom färgare och repslagare bör också kunna tänkas ha krävt större kapital för fasta inrättningar än vad de flesta yrken gjort.

Med bakgrund i ovanstående hypotetiska resonemang har jag fört följande i Malmö förekommande yrken till kategorin »mera kapitalkrävande»: bagare, bryggare, färgare, garvare, guldsmeder, gördelmakare, hovslagare, juvelare, klensmeder, klockgjutare, kopparslagare, mjölnare, repslagare, slaktare, smeder och tenngjutare. Övriga yrken har betecknats som »mindre kapitalkrävande».

Att denna uppdelning i varje fall i stora

drag ger ett realistiskt utslag kan konstateras i de redan utnyttjade tabellerna, upprättade av Inge Svensson. Särskilt 1820 är skillnaderna betydande mellan dessa två grupper. Medan 82 % av de 66 idkarna av »mer kapitalkrävande» yrken har ägt fastigheter, har 62 % av de övriga 85 idkarna gjort det. Och fastighetsägarna inom de mer kapitalkrävande yrkena har i genomsnitt ägt dubbelt så högt taxerade fastigheter som de andra – 3430 rdr, mot 1760. 1850 har skillnaderna minskat men kan fortfarande klart iakttagas. 69 % av idkarna inom kapitalkrävande yrken har ägt fastighet mot 58 % för övriga, och de förra har i genomsnitt varit värda 4320 rdr, mot 3230. Även om flera yrken kan ha felplacerats är det ändå tydligt att signifikanta avvikelser mellan de två grupperna finns.

Av de 113 änkorna i min undersökningsgrupp visar det sig nu att 54 är änkor efter idkare i de yrken som här betecknats som »mer kapitalkrävande». Av dessa har 8 »konserverats», medan i de »mindre kapitalkrävande» yrkena endast 3 av 59 blivit det. Änkor i de förra yrkena har överhuvud haft större möjligheter att bli omgifta i Malmö. Av de 26 som blivit änkor före 45 års ålder har 11 blivit omgifta i Malmö, sex av dessa har »konserverats». Därmed har vi nått en omgiftesfrekvens som ligger i nivå med omgiftesfrekvensen i Eskilstuna Fristad, även om vi måste erinra oss att där ingen hänsyn tagits till ankans ålder, och att i Malmö inräknats även andra omgiften än »konserveringar».

Även om malmömaterialet är något bräckligt för att dra slutsatser från tycks det dock peka i riktning mot att de ekonomiska förutsättningarna har varit betydelsefulla för ankornas möjligheter att bli omgifta.

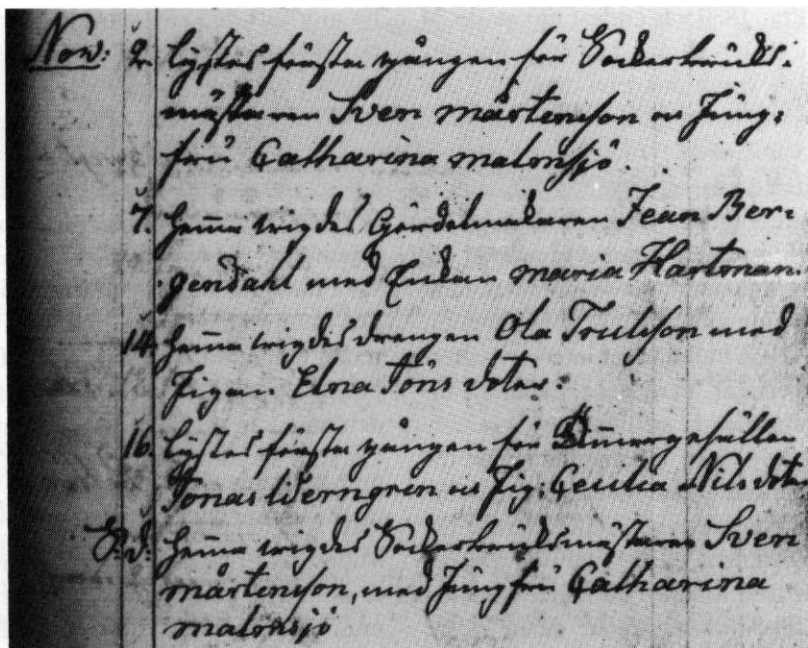

Bild 6: Redan innan Bergendahl avlagt sitt mästarprov hade han tagit ut lysning med gördelmakare Hardtmans änka. Den 7 november vigdes de, som framgår av denna notis i Caroli församlings kyrkobok. Foto: Lars Petersson.

Andra faktorer

Ytterligare ett par faktorer som kan tänkas ha påverkat frekvensen av »änkekonservering» bör tas upp till diskussion. En änka var inte helt utlämnad till omgifte med en gesäll om hon önskade driva makens verkstad vidare. Enligt skråförfattningarna hade en änka rätt att göra det med en verkgesäll som arbetsledare. Detta var ett av de få tillfällen då en kvinna vid denna tid var juridiskt myndig och fick driva egen hantverksrörelse. Sådana »änkeverkstäder» var inte helt ovanliga. Under skråtidens slutskede förestods 7–10 % av städernas hantverksverkstäder av änkor.³⁶ I Malmö 1819 var 14 av 156 idkare änkor – 9 % –, ett rätt normalt tal.³⁷

Skillnader i andelen verkstäder som

drevs av änkor bör kunna spegla skillnader i förekomsten av »änkekonservering». En hög andel änkeverkstäder i en stad skulle kunna bero på att få änkor har haft möjlighet eller lust att gifta om sig. Om många gifte om sig blev färre änkor kvar som kunde fortsätta makens rörelse. Men skillnaderna i detta avseende är inte dramatiska mellan Malmö och Eskilstuna Fristad. 1806 var 7 % av Fristadens verkstäder förestädda av änkor; 1830 hade andelen ökat till 13 %.³⁸ Dessa skillnader kan alltså knappast bidra till en förklaring av skilda omgiftesfrekvenser.

En annan intressant iakttagelse kan däremot göras angående de änkor som drivit verksamheten vidare. De har i allmänhet varit ganska gamla. I Eskilstuna var 1806 sex av de tio änorna äldre än 44 år, och de yngre kom mycket snabbt att

bli omgifta. 1830 var endast nio av de 24 änkor under 50 år, och även nu blev flera av de yngre änkor omgifta.³⁹ Av de 13 änkor som 1820 drev verkstad i Malmö var endast fyra under 45 år; genomsnittsåldern var 52 år.⁴⁰ Mönstret är alltså här det motsatta mot det som gällde »änkekonsivering»; det var främst de äldre änkor som drev verkstaden vidare, medan de yngre oftare blev omgifta. Det har alltså i allmänhet inte varit alternativa lösningar, utan har i realiteten varit åldersbestämda möjligheter.

Diskussionen av ålderns betydelse för olika lösningar aktualiserar en annan förklaring till de iakttaga skillnaderna. De nyblivna änkor i Fristaden var kanske yngre än de i Malmö. Ju större andelen var av änkor under 45 år, desto större borde andelen omgiften ha varit. Eftersom jag inte har tillgång till åldersuppgifter för änkor i Eskilstuna kan hypotesen inte prövas. Men det är åtminstone tänkbart att de ogynnsamma arbetsförhållandena i Fristadens smedjor har resulterat i en högre dödlighet bland männen i Fristaden än i Malmö. Männen i Eskilstuna hade i alla händelser en kraftig överdödlighet; av de män som 1806 var gesäller eller lärningar i Fristaden och som senare gifte sig där dog 56 % före uppnådda 50 års ålder.⁴¹ Någon direkt jämförbar statistik för Malmö finns dock inte lätt tillgänglig.

Några andra särdrag i Fristadens äktenskapsmarknad kan också vara tänkbara förklaringar till skillnaderna i »konserverings»-frekvens. Hörsell påpekar att det mansöverskott som rådde i Fristaden – till skillnad från Malmö – bör ha gjort änkor mer attraktiva på äktenskapsmarknaden.⁴² Det förhållandet att Fristadens hantverk var mer enhetligt och helt dominerades av smidesyrkena bör också

ha gjort att den rent statistiska sannolikheten för att ett omgifte skulle ske inom samma yrke har varit större än i Malmö, med dess stora antal yrken, många med endast enstaka verkstäder.

En annan tänkbar möjlighet, som skulle ge en högre »konserverings»-frekvens i Fristaden, är om gesällerna där skulle vara fattigare och därför mer i behov av den hjälp som det innebar att övertaga en redan etablerad verkstad. Vid 1800-talets början var Fristaden ännu relativt ung och man kan tänka sig att en hantverkare som kunde hjälpa sina söner till etablering ännu inte fanns i staden, på det sätt som kanske var fallet i Malmö. Många av Fristadens gesäller och lärningar kom från landsbygden och bör därigenom ha saknat den förankring i hantverkarmiljön som en mästerson i Malmö kan ha haft. Av 309 gesäller och lärningar 1806 var 179 födda på landsbygd – närmare 60 %.⁴³ Malmös hantverksarbetare hade en mycket starkare förankring i stadsmiljö; av 133 lärningar i staden 1820 – murare och timmermän oräknade – var inte färre än 100 födda i städer och hela 77 i Malmö.⁴⁴ Även om långt ifrån alla dessa hade bakgrund i hantverket tycks det i varje fall vara sannolikt att fristadsgesällerna har haft större behov av den möjlighet till avancemang som ett gifte med en änka inneburit.

Flera av de antydda förhållandena skulle alltså kunna bidra till att förklara den vid första påseendet överraskande skillnaden mellan »änkekonsivering» i Eskilstuna Fristad och i Malmö. Men det bör framhållas att resonemangen förblir mycket osäkra och hypotetiska. Närmare slutsatser måste anstå tills mer systematiska jämförelser blir möjliga.

Att gifta om sig eller driva verkstaden vidare var möjligheter för en änka att

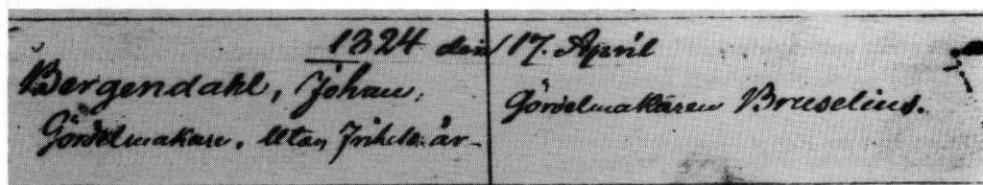

Bild 7: Nu återstod det endast för Bergendahl att slutligen bli borgare i Malmö. Detta skedde först den 17 april 1824, när hans namn skrevs in i Malmös burskapsbok. Till höger står namnet på den person som går i borgen för hans skatter under de första sex åren. Borgensman är samme Bruselius som i egenskap av älderman undertecknat ämbetets yttrande över Bergendahls ansökan. Foto: Lars Petersson.

trygga sin försörjning. Men de var otillräckliga. I en tidigare undersökning av hantverkets äldre män och kvinnor i Malmö har jag kunnat påvisa mästaränkornas utsatta position. Vid ett tvärsnitt i 1820 års mantalslängd fann jag 47 änkor efter mästare i en ålder över 49 år. Nio av dessa drev sin makes verkstad vidare, 5 bodde hos söner eller svärsöner som idkade hantverk, medan inte färre än 19 uppbar fattigunderstöd och 11 bodde på fattighus.⁴⁵ De äldre hantverkaränkorna hade alltså en svår försörjningssituation, och som denna undersökning visat hade de också små möjligheter att lösa den genom omgifte.

Sammanfattning

Av min undersökning har framgått att »änkekonservering» förekom inom malmöhanteriet under skråtidens sista decennier, men att det inte var en särskilt utbredd sed. Ungefär 10 % av mästaränkorna kom att gifta om sig med gesäller i samma yrke.

Ännu mindre har giftermål med änkor betytt för gesäller som sökt vinna burskap i Malmö. Under åren 1816 till 1830 har endast 5 % gift sig med en mästaränka i anslutning till att de uppnått mästarvärdighet.

I de fall då änkor trots allt gifte om sig var det företrädesvis de något yngre som gjorde det; mycket få av dem som blev änkor efter 44 års ålder blev omgifta.

En jämförelse med Eskilstuna Fristad vid ungefär samma tid visar att »änkekonservering» var betydligt vanligare där, trots att skråordningens etableringsbegränsningar inte gällde där. Detta bör tolkas så att det inte var behovet att övervinna de etablerade mästararnas motstånd mot nyetablering som förklarar sedvänjan.

I stället har jag sökt göra sannolikt att reella ekonomiska förhållanden är en viktig bakgrundsfaktor. Malmömaterialen är här bräckligt, men tyder trots allt på att det främst är yrken där etablering krävt relativt betydande ekonomiska tillgångar i form av verkstad och verktyg, som änkor haft möjlighet att bli omgifta.

Ett antal andra bakgrundsfaktorer som har att göra med äktenskapsmarknadens sammansättning måste också uppmärksammas, men har inte systematiskt kunnat undersökas i denna studie.

Min undersökning har förhoppningsvis kunnat bidra något till kännedomen om de sociala mönstren inom det äldre hantverket under den sena skråtiden. Men våra bristfälliga kunskaper har också framgått, inte minst när det gäller

de skiljaktiga produktionsförhållandena inom olika yrken. Mycket forskning både kring de ekonomiska och sociala villko-

ren återstår att utföra innan vi med större precision kan uttala oss om hantverkarnas livsomständigheter.

Till minnet av Bengt

Noter

* Artikeln har lästs i manuskript av Birgitta Odén och Lars Olsson. Jag vill framföra ett varmt tack till båda för värdefulla synpunkter. Artikeln kan betecknas som ett stickspår till mitt avhandlingsarbete om sociala förhållanden inom malmöhantverket under 1800-talet.

¹ David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Malmö 1983, s. 182 f.

² Ernst Söderlund, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772*, Stockholm 1943, s. 91.

³ Gösta Malmberg, »Böss- och pistolsmederna. En 1700-talsgeneration av ett stockholmskrå», *Svenska kulturbilder*, band 2, del 3, Stockholm 1932, s. 115.

⁴ Gaunt, a.a., s. 183 f.

⁵ Ann Hörsell, *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850*, Uppsala 1983, s. 41 f. För Fristadens allmänna utveckling, se också Bror-Erik Ohlsson, *Eskilstuna Fristad. Fristadsinrättningen i Eskilstuna före sammanslagningen med gamla staden 1771–1833*, Eskilstuna 1971.

⁶ Hörsell, 1983, s. 43 f.

⁷ Hörsell, 1983, s. 95 och 139.

⁸ Ann Hörsell, »The economic realities of marriage. The 'Free City' of Eskilstuna at the beginning of the nineteenth century», *Marriage and Fertility* (John Rogers, utg.), (*Meddelande från Familjehistoriska projektet*, 3), Uppsala 1982, s. 34. Av de 25 var 13 mästare och därför kanske inte exempel på genuin »änkekonservering». Men det förekom att mästare i Fristaden inte hade egen verkstad och detta kan ha varit fallet med flera av dessa mästare (muntlig uppgift från Ann Hörsell). Andra är kanske nyblivna mästare. Den faktiska »konserverings»frekvensen kommer säkert att ligga betydligt över minimitalet 20 %. Hörsells uppgifter bygger på en B-uppsats i historia från Uppsala universitet av Julie White.

⁹ Hörsell, 1983, s. 139 och 149.

¹⁰ *Ibid.*, s. 151.

¹¹ Allmänt om svenskt hantverk under 1700- och tidigt 1800-tal, se Ernst Söderlund, *Hantverkarna*, 2, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 12), Stockholm 1949, som slutar med den gustavianska tiden, och Tom Söderberg, *Hantverkarna i brytningstid 1820–1870*, Stockholm 1955. 1720 års skråordning finns tryckt som bilaga till Söderlunds arbete.

¹² *Historisk statistik för Sverige. Del I. Befolkning*, 2. uppl., (SCB), Stockholm 1969, tab. 12, s. 61.

¹³ Se Gunnar Fridlitzius, »Handel och sjöfart – förändringens tid», *Malmö stads historia*, 3, Malmö 1981.

¹⁴ För malmöhantverket under 1800-talets förra hälft, se Olle Helander, »Stadens historia 1719–1820», *Malmö stads historia*, 2, Malmö 1977, och Inge Svensson, »Hantverk och industri», *Malmö stads historia*, 3, Malmö 1981.

¹⁵ Helander, a.a., s. 464.

¹⁶ Folkmängdstabeller för Caroli, Petri och Garnisonsförsamlingarna, i respektive församlings kyrkoarkiv, Malmö stadsarkiv.

¹⁷ Svensson, a.a., s. 170.

¹⁸ Söderlund, 1949, tabell 3 i tabellbilagan.

¹⁹ Lars Edgren, *Hantverk och åldrande: hantverkets äldre män och kvinnor i Malmö 1820*, (*Projektet Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden, arbetsrapport nr 9*), Uppsala 1982, s. 9.

²⁰ Edgren, a.a., s. 6–9.

²¹ Folkmängdstabeller för Caroli och Petri församlingar, MSA. Den andra huvudkällan till hantverkets numerära utveckling, Kommerskollegiums statistik, ger en likartad tendens, *Commerce-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med fabriker och manufakturver*, tryckta från 1830.

²² Malmö tredje församling, Garnisonen, har i detta sammanhang inte genomgått, eftersom burskapsägande hantverkare inte tillhört denna.

²³ Hörsell, 1982, s. 34.

²⁴ Det gäller svarvaren Sven Fougstedt vars fall berörs av Svensson, a.a., s. 138.

²⁵ Av allt att döma var förhållandet likartat i Eskilstuna, jfr. Hörsell, 1983, s. 97.

²⁶ Omdömet grundar sig på en genomgång av ämbetenas yttranden i Handlingar till domböcker och protokoll (Flaa), Rådhusrättens i Malmö arkiv, Malmö stadsarkiv.

²⁷ Handlingar . . . , 25/8 1823.

²⁸ Handlingar . . . , 24/10 1835.

²⁹ Handlingar . . . , 4/12 1841.

³⁰ Helander, a.a., s. 472.

³¹ Svensson, a.a., s. 138.

³² Helander, a.a., s. 472.

³³ Svensson, a.a., s. 170 f.

³⁴ Söderlund, 1949, s. 280 f., 286 f. och 295 f.

³⁵ Ibid., s. 300–6.

³⁶ Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846*, Göteborg 1966, s. 258.

³⁷ Edgren, a.a., s. 7.

³⁸ Beräknat ur Hörsell, 1983. Antalet änkor, s. 97.

Antalet verkstäder 1806, tab. VII:7, s. 95, och 1830, tab. VII:8, s. 96. Att antalet mästar/änkor 1806 var 150 (tab. VII:4, s. 92) beror på att mer än en mästare fanns i några verkstäder (muntlig uppgift från Ann Hörsell).

³⁹ Ibid., s. 97.

⁴⁰ Författarens tvärsnittundersökning av malmöhantverket vid 1820 års slut grundad på mantalslängder och husförhörslängder.

⁴¹ Hörsell, 1983, s. 165.

⁴² Ibid., s. 151.

⁴³ Ibid., s. 141 f.

⁴⁴ Lars Edgren, *Hantverkarna i Malmö 1820. Del I: Lärlingarna*, (opublicerad seminarieuppsats), 1983, s. 8.

⁴⁵ Edgren, a.a., 1982, s. 50–3.

Bild 8. Varje hantverksyrke hade en symbol som vanligen bestod av yrkets verktyg. Ofta var dessa symboler internationella. De användes på ämbetenas sigill och föremål och på de skyltar som berättade för en nyanländ gesäll var yrkets härbärge fanns. Här ser vi timmermansslägets i Malmö sigill med det typiska timmermansemblemet. Sigillstampen förvaras på Malmö museum.

Skånes natur vid 1800-talets början – en växtekologisk utvärdering av den skånska rekognosceringskartan

Av Urban Emanuelsson och Claes Bergendorff

Växtekologiska institutionen, Ekologihuset, Helgonavägen 5, 223 62 Lund

Introduktion

Den skånska rekognosceringskartan från åren 1812, 1815–1820 utgör en ovärderlig källa för studiet av det tidiga 1800-talets skånska landskap. Efter att ha varit bortglömd i ett sekel återupptäcktes kartan av Nelson på 1930-talet (Nelson 1935). Den har senare uppmärksammats av bl.a. Irhammar (1980) och Lewan (1982). Lewan påtalade bl.a. kartans stora värde för landskapshistoriska-ekologiska studier.

I föreliggande arbete behandlas kartans redovisning av olika markanvändningstyper¹ och problemen kring tolkningen av dessa. För detta ändamål har kartan, vilken föreligger i endast ett exemplar, förvarat på Krigsarkivet i Stockholm, mikrofilmats och därefter kopierats på fotopapper i skala 1:50 000. (Originalkartans skala är 1:20 000.) Med detta val av skala har en direkt jämförelse med dagens topografiska karta kunnat göras.

Urskiljda markanvändningstyper

Då vi inte funnit någon teckenförklaring till kartan, utgör följande diskussion kring de olika markanvändningstypernas utbredning på 1810-talet en tolkning, grundad på de tecken som förekommer på den senare Generalstabskartan, på jämförelser med annat äldre kartmaterial, samt inte minst på de skriftliga be-

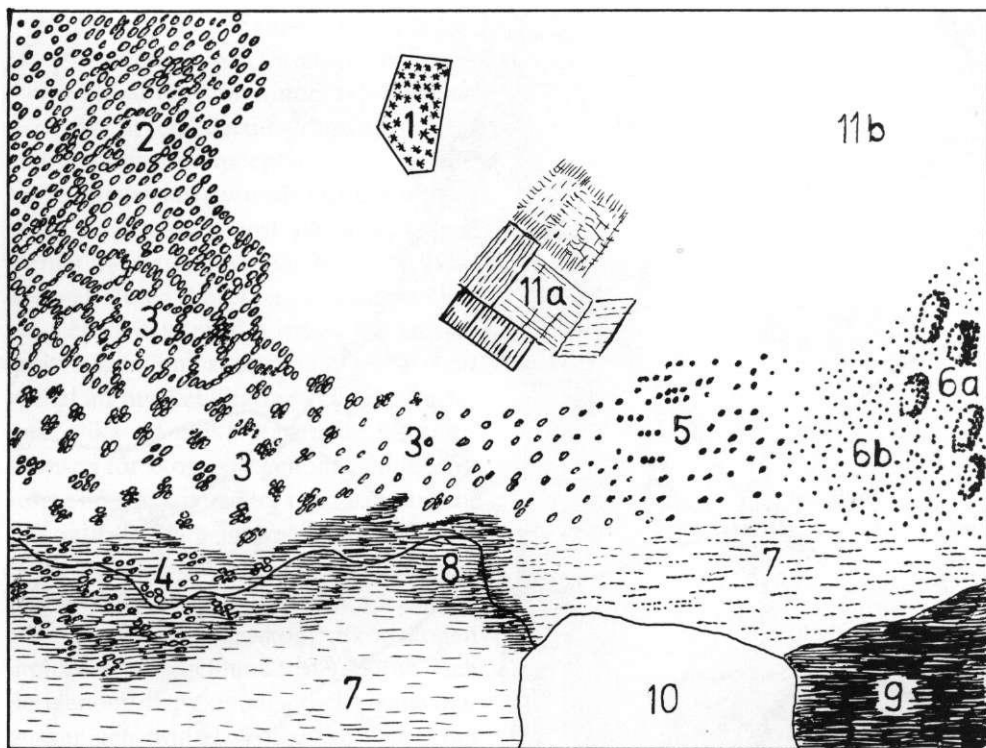
skrivningar som upprättades i samband med kartans tillkomst. Dessa beskrivningar upprättades häradsvis och skiftar mycket i utförlighet och kvalitet.

Det kan i detta sammanhang också noteras att alla kartans uppgifter inte torde bygga på fältstudier. En jämförelse mellan rekognosceringskartan och äldre lantmäterikartor visar nämligen en förbluffande överensstämmelse i detaljerna. Detta har vi tolkat som att lantmäterikartan delvis kopierats vid upprättandet av rekognosceringskartan.

Ett problem i samband med tolkningen av kartan utgör dessutom det faktum att markeringarnas innebörd uppenbarligen varierar mellan kartbladen. Denna variation kan förklaras av att dels ett flertal olika kartörer varit verksamma, dels att tekniken utvecklades under den tid kartläggningsarbetet pågick. Det är därför inte möjligt att upprätta en strikt och generell teckenförklaring för hela kartverket. Vi har emellertid här försökt att i stora drag särskilja de olika markanvändningstyperna. De 11 viktigaste redovisas i figur 1. Av utrymmesskäl kan vi inte här ge en fullständig redovisning av variationen eller i detalj diskutera alla de gränsdragningsproblem som föreligger.

Barrskogar

Inom ett fåtal, ofta mycket små, ytor finner vi den typ av stjärnmarkeringar som

Figur 1. Tolkning av markanvändningsmarkeringarna på Skånska rekognosceringskartan 1812, 1815–20.

- 1=Barrplantering
- 2=Sluten lövskog
- 3=Öppen lövskog (skottskog eller betesskog) på torrare mark
- 4=Öppen alskog av skottskogskaraktär på fuktäng, alternativt betad björkskog på fukthed
- 5=Betad buskmark eller ljunghed
- 6a=Sanddynområde
- 6b=Betat eller tillfälligt odlat område med sandflykt
- 7=Frisk-fuktig äng/hed
- 8=Kärr, fuktäng/fukthed, mosse
- 9=Sankt kärr, gungfly
- 10=Öppet vatten
- 11a=Permanent åker
- 11b=Åker eller frisk-torr äng/hed

senare blivit standard för barrträd (typ 1, fig. 1). Dessa stjärnmarkeringar påträffas främst i Vombsänkan (fig. 2) och Kristianstadstrakten, inom områden där förekomst av barrplanteringar kunnat verifieras med hjälp av andra källor (af Petersens 1932, Glimberg 1964). Dessa planteringar var vid denna tid i flertalet fall

unga (<40 år). Stjärnorna på rekognosceringskartan är också placerade jämnt och tätt. Enda undantaget utgör de glest utsatta markeringarna vid Furuboda söder om Åhus (fig. 3). De glesta markeringarna, jämte det faktum att området betecknas som »fyrre skogh» på Buhrmanns skånecharta från 1684, får oss att tro att

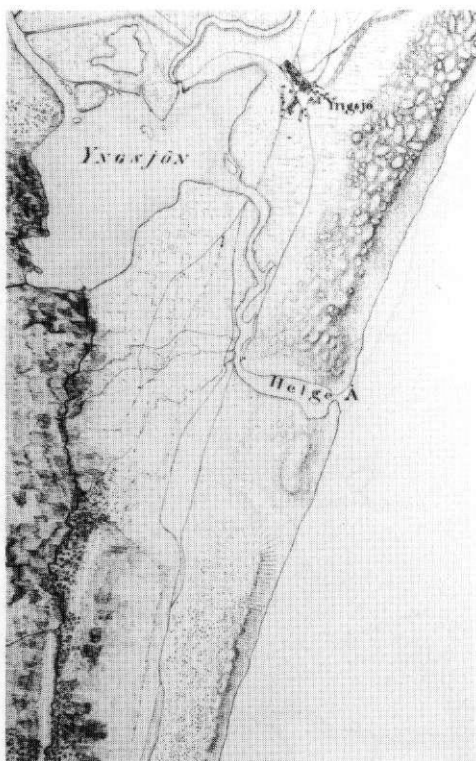
tion med vågräta markeringar (typ 4, fig. 1). Inom dessa typer föreligger en betydande variation, störst inom typ 3. I flertalet fall är emellertid gränsdragningen mellan klasserna uppenbar.

De relativt tätt gyttrade cirkelarna/ellipserna återfinnes främst på utmarkerna. Denna markeringstyp bör ha avsett relativt väl sluten högskog. Kontroller har emellertid visat att det i vissa fall kan ha varit frågan om skottskog. Det är helt tydligt att mycket likartad skog har karterats olika på olika kartblad. Inkonsekvensen för skog syns genomgående vara större än vad som gäller t.ex. våtmarken.

Kontroller mot lantmäterikartor visar att den glesare och mer aggregerade markeringen främst utnyttjats för s.k. skottskog (surskog, vångaskog). Skottskogen utgjordes av regelbundet nerskurna, och därigenom flerstammiga och lågvuxna, buskar och träd. I skottskogen förekom dessutom ofta glest stående höga och enstammiga träd. Dessa skogar hade som huvudsyfte att producera hö, ved och stängselris (Bergendorff & Emanuelsson 1982). Vi finner dem främst på inägo-mark (fig. 5).

Den glesa lövskogsmarkeringen förekommer emellertid i vissa fall också på utmark. Klumpningen av markeringarna är dock i sådana fall ofta tydligare. Det torde här främst röra sig om, av mer oreglerade uthuggningar och betesdrift, utglesad ek- eller bokskog. Ett bra exempel på detta finner vi vid Baldringe.

Den tredje lövskogstypen återfinns nästan alltid i anslutning till någon typ av öppen våtmark. Såväl kartans skriftliga beskrivningar, som lantmäteri- och jordartskartor pekar mot att det här är frågan om relativt fuktigt växande al- eller björkskogar. Björkskogen hade emellertid en ringa utbredning vid denna tid. Den har främst dokumenterats i anslut-

Figur 3. Detta kartblad visar spridd tallskog längs kusten söder om Helgeåns södra utlopp. Detta är troligen den sydligaste naturliga tallskogen med kontinuitet i vårt land.

Innanför kustdynerna ser vi också delar av de omfattande våtmarker som tidigare sträckte sig i ett bälte innanför Hanöbukten. Observera Yngsjön, varav idag återstår ett kärr täckande en del av den forna sjöarealen.

ning till högmossar i urbergsområdet. Dagens björkskogar i södra Skåne återfinns främst på tidigare mycket fuktiga våtmarksytor, vilka torrlagts under senare delen av 1800-talet. Typ 4 torde alltså i huvudsak omfatta alskog.

Beteckningen *alskog* kan möjligen vara vilseledande. Alarna rothöggs nämligen med ett intervall av 15–40 år, vilket fick till följd att dessa skogar i många fall snarast bör ha gett ett intryck av buskmark. Medan den tidigare nämnda, på torrare mark förekommande, skottskogen hu-

Figur 4. Häradindelningen i Skåne samt gränsen för rekognosceringskartan.

vudsakligen förekom på inägomark, var alskottskogen oftare lokaliserad till utmarken.

Normalt förekom slätter och/eller bete, vilket betyder att alarna bör ha stått relativt glest. Som en följd härav har kartören ställts inför gränsdragningsproblem. Glest albevuxna ytor kan i vissa fall ha markerats med, och i andra fall utan, trädmarkeringar. Ett exempel på detta finner vi vid Klingavälsån (fig. 6). Här upphör trädmarkeringarna abrupt vid

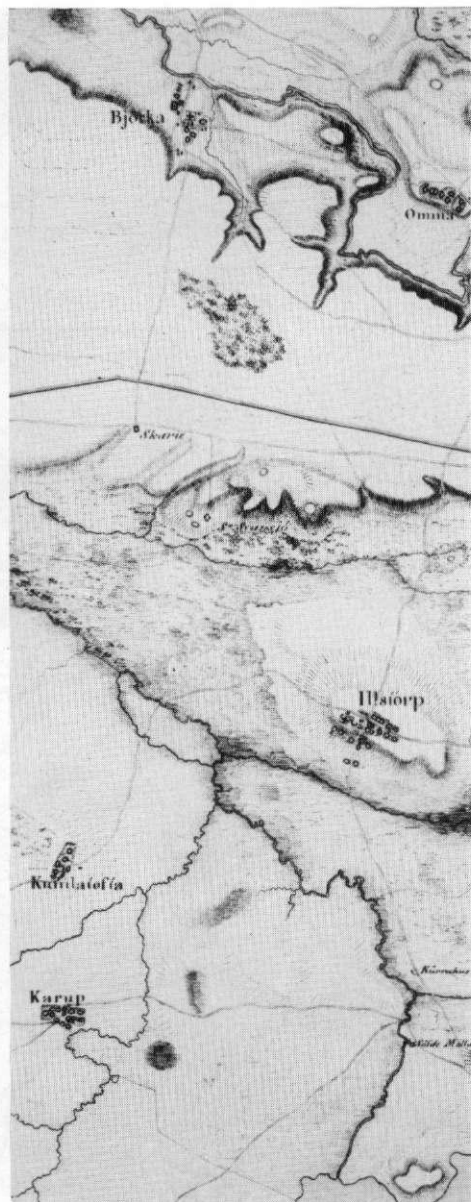
övergången mellan två kartblad. Hela området är på lantmäterikartor från 1700-talet markerat som mad med gles alskog. Vi kan härav dra slutsatsen att typ 4 kan omfatta allt från relativt öppen, fuktig ängsmark med ett fåtal nerskurna albuskar till relativt väl sluten alskog, vilken dock bör ha varit sällsynt. Vidare kan de som öppenmark markerade områdena ha varit bevuxna med spridda träd och buskar.

Det bör i detta sammanhang påpekas

Figur 5. Mest växtekologisk information ger kartbladen från nordvästra Skåne. Det framgår t.ex. ofta tydligt vad som är åker och vad som är övrig öppen mark.

På det här illustrerade kartbladet från trakterna strax söder om Ängelholm, ser vi också tydligt hur skottskogen eller vångaskogen är belägen på inägomarken i en krans kring åkrarna. Där utanför vidtager den trädlösa utmarken. Detta förhållande är särskilt påtagligt vid Spannarp.

Figur 6. Parti av Vomsänkan. Exempel på hur olika kartörer bedömt gles alkottskog på olika sätt. I gränsen mellan dessa båda kartblad upphör trädmarkeringarna söder om Klingavälsån abruptt.

att de vågräta fuktmarkeringarna inte är helt jämförbara mellan områden med och utan trädmarkeringar. Medan öppna ytor ofta markerats som fuktiga, även där denna fuktighet genom andra källor vi-

sats vara högst måttlig, har man krävt en högre grad av fuktighet för att i kombination med trädmarkeringar sätta ut även fuktmarkeringar. På så sätt saknar normalt vad vi idag kallar skog av frisk örttyp

fuktmarkeringar, medan motsvarande öppenmarksvegetation, friskängen, ofta är fuktmarkerad.

Buskmark och ljunghed

Inom vissar kartblad, framförallt i Färs härad, finner vi en markering som i övrigt är mycket sällsynt. Den visar stora likheter med den markering som ovan tolkats som gles lövskog/skottskog. Markeringarna kan uppfattas som lövskogsellipser som krympts (typ 5, fig. 1), ofta så mycket att de gör ett punktformigt intryck. Hela skalan från tydliga cirklar/ellipser till punkter förekommer.

Exempel på utpräglad punktformiga markeringar förekommer främst inom utmarkernas höjdparter. Dagens vegetation jämte beskrivningar från 1800-talet (t.ex. Kristoffersson 1924) antyder att denna markeringstyp använts för mager och buskig utmark, troligen hårt betad.

Vegetation av sådan typ finns emellertid dokumenterad även från områden där rekognosceringskartan saknar andra markeringar än för vägar, topografi o.dyl. Så är t.ex. fallet för Skrylleområdet mellan Dalby och Södra Sandby (Lindquist 1938) (fig. 7). Den »prickiga» markeringstypen är alltså inte konsekvent använd. Den vegetationstyp vi här förknippar den med bör ha varit långt mer vanlig än vad som framgår av kartan. Att kartan dåligt urskiljer olika typer av torra, relativt öppna marker kan hänga samman med kartans syfte. Av stor betydelse var att visa framkomligheten för militär trupp. I detta sammanhang spelade skillnader mellan dessa marktyper föga roll.

Även det omvända förhållandet gäller. Två områden som idag, ur växtekologisk synvinkel, skulle klassats som mycket likartade, kan på rekognosceringskartan ha markerats olika. Så kan t.ex. fallet vara

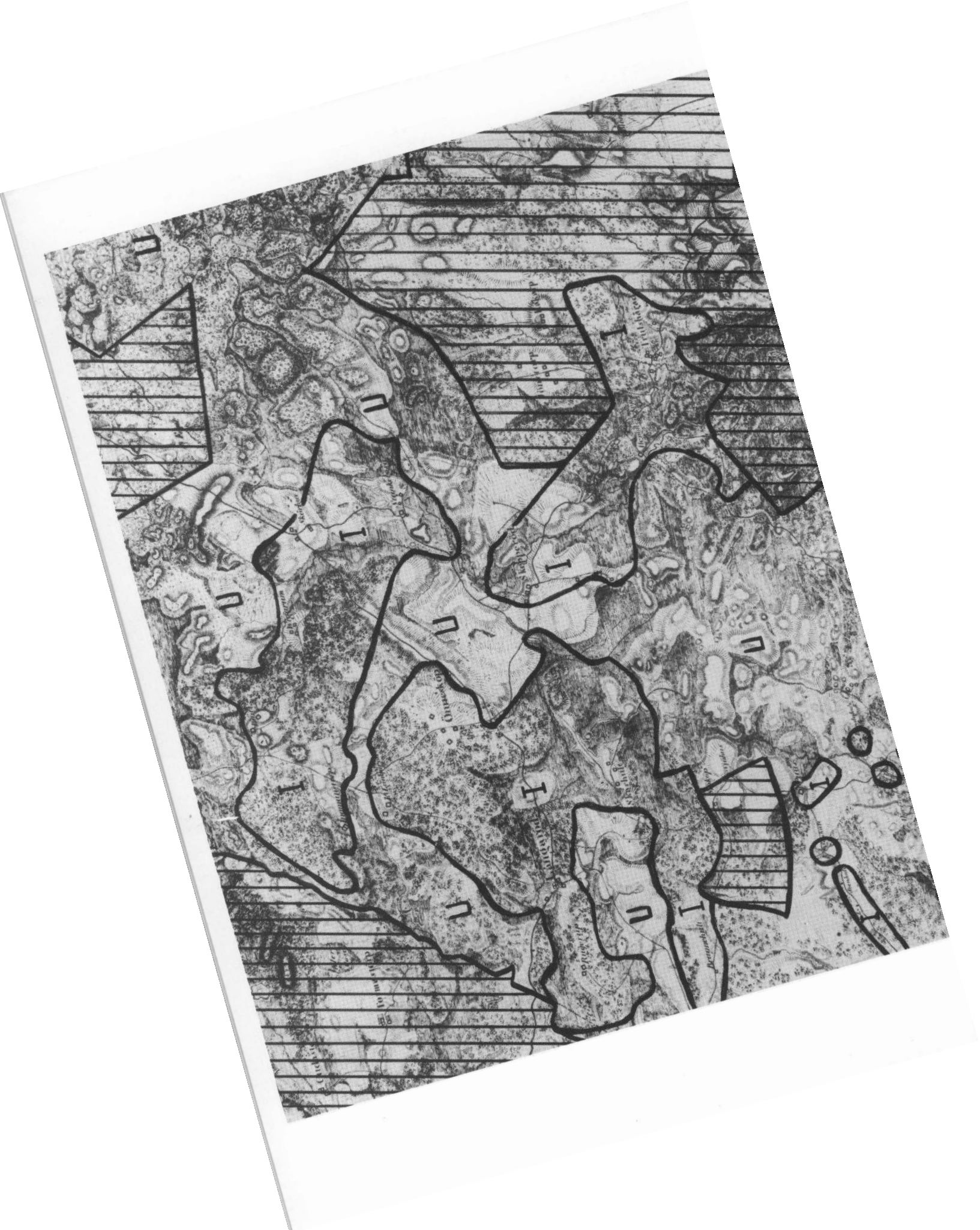
på de magra, buskiga betesmarkerna, vilka kan ha framstått som svårframkomliga p.g.a. stor busktäthet, i andra fall som lättframkomliga p.g.a. en mindre busktäthet eller p.g.a. att angränsande marker varit mer svårframkomliga. Torrare typer av betes- och ängsmark kanske inte markerats då de i framkomlighetsavseende inte skiljde sig nämnvärt från åkermark.

Områden med rörlig sand

En markering, mycket snarlik ovanstående, kan i sin utpräglade form karakteriseras som punkter koncentrerade längs vågformiga linjer (6 a, fig. 1). Denna markeringstyp återfinnes inom områden med äldre flygsandfält och sanddynen. Exempel på sådana områden är Vombsänkan, Falsterbohalvön och ett område norr om Barsebäck (fig. 8).

Vi finner emellertid också områden där punkterna ej antyder dynbildning utan är mer jämnt spridda (6 b, fig. 1). I sådana fall kan gränsdragningsproblem gentemot typ 5 förekomma. Troligen är det frågan om sandiga områden där, genom tidvis betesdrift, viss sanddrift kunnat förekomma. Vi återfinner oftast denna markeringstyp i anslutning till de mer tydliga sanddynmarkeringarna.

Utöver dessa egentliga sandområden förekommer en hybrid mellan typ 6 b och en markeringstyp, vilken i sin karakteristiska form tolkats som frisk-fuktig äng/hed (typ 7, se nedan). Denna hybrid förekommer inom områden där sand- och torvjordar alternerar. Sådana områden är idag relativt torra, troligen p.g.a. senare tiders grundvattensänkning. Av annat äldre kartmaterial framgår att dessa områden i många fall, i byar med tvåsäde, kan ha varit kontinuerligt betade med långvarig träda däremellan (Dahl 1942). Kartören har troligen velat få fram att så-

marksstrecken» förekommer i en glidande skala från tunna och glesa till grova och täta. En rimlig tolkning är att man på så sätt velat visa olika grad av fuktighet. Ju fuktigare desto grövre och tätare markeringar.

På denna grund har vi delat in våtmarkerna i tre klasser. Inga skarpa gränser föreligger, men det är uppenbart att även kartören ofta gjort en klassindelning då mellanformer är mindre vanliga.

Med de skriftliga beskrivningarna samt äldre kartmaterial som grund tolkar vi den »mörkaste», d.v.s. fuktigaste typen (typ 9, fig. 1), som gungflyn i sjöar och sankar kärr, inkluderat laggen i kanten av högmossar.

På samma sätt tolkar vi »mellanklassen» som måttligt fuktiga kärr, högmossar, samt i vissa fall fukthedar och fuktängar (typ 8, fig. 1). I vissa kartbladsgränser ser vi att gränsen mellan denna typ och följande, torrare typ, dragits olika av olika kartörer. Så är t.ex. fallet på flera ställen på Söderslätt. Kartörerna har här omväxlande använt dessa båda markeringstyper för fuktängar.

Den redan omtalade, svagast markerade, våtmarkstypen (typ 7, fig. 1) är på flera sätt den mest problematiska vid tolkningen. Den är, vad gäller markerings-tekniken, tämligen distinkt avgränsad från typ 8. De horisontella strecken är brutna i en helt annan utsträckning. Markeringstekniskt flyter den å andra sidan

ihop med sandmarkerna (typ 6 b) samt på vissa blad, framförallt i sydöstra delen av Färs härad, även med buskmarkerna (typ 5).

Inom utpräglade jordbruksområden, som t.ex. Lundaslätt, alternerar denna typ ibland med ytor som helt saknar markeringar, och på andra kartblad med ytor som markerats med de nedan beskrivna åkermarkeringarna. I sådana områden återfinnes fuktstrecken huvudsakligen inom terrängens lägre partier. Jämförelser med samtida skifteskartor visar att markeringen återfinnes på ytor som använts som trädlös äng, mycket glest beskogad äng och sidvallsäng.

Att betrakta alla ytor där markeringen förekommer som våtmark är troligen felaktigt. Mycket talar för att den också förekommer på ouppodlade ytor som närmast får betecknas som friskäng, och vilka utnyttjats för slåtter och bete. Den ovan påtalade hybriden med sandmark kan troligen inte heller betecknas som egentlig våtmark.

Indicier på att typ 7 ibland kan stå för ej påtagligt våt mark är: Markeringarna är ofta skarpt och vinkelrätt avgränsade mot åkermark (fig. 8) och bebyggelse, och vi hittar dem inte sällan på sluttande, självdränerande mark.

Öppet vatten är på originalkartan markerat med en svagt blå färg och lämnar knappast något utrymme för tolkningsproblem.

Figur 9. Nordöstra delen av Färs härad. Typiskt Mellan-Nordskånskt skogsbygdslandskap från början av 1800-talet. Inägoområden (I) har inringats, utom för de streckade delarna av kartbladet för vilka uppgifter saknas. Ofta är skogen väl företrädd på inägorna medan utmarken (U), som i sydväst, kan vara till övervägande delen öppen. Skogrik utmark kan emellertid, som i nordost, också förekomma. Båda dessa utmarkstyper är starkt genombrutna av våtmarker. Dessa är idag oftast torrlagda och skogen sträcker sig kontinuerligt över de gamla utmarkerna. Åkermarken har i stor utsträckning skiftat plats. Så ligger de största odlade ytorna idag på mark som 1812–20 utgjorde våtmark, medan de då kraftigt uppodlade områdena idag ofta är skogsplanterade.

Odlad mark

Kontroller mot lantmäterikartor visar att odlad mark på rekognosceringskartan markerats på följande sätt: 1) Inom områden med oskiftade byar med tresäde, framförallt på Söderslätt och i Luggude härad, med ett slags »åkerstreck», dvs. en oregelbunden streckmarkering påminnande om äldre lantmäterikartors tegindelning (typ 11 a, fig. 1). Markeringarna har emellertid visats inte överensstämma med den verkliga tegindelning som förekommit i byarna. 2) I vissa byar med tvåsäde med en mer otydlig »åkerstrecksmarkering». 3) Såväl på tresädesbyarnas ogödslade havreåkrar som på ytor med långvarig träda i byar med tvåsäde, med mycket svaga horisontella streck i kombination med punkter. 4) På några platser, sydost om Landskrona och söder om Kristianstad, med en kombination av ovanstående typ och en svag »åkerstrecksmarkering». Vad som avsetts med detta är okänt.

I övrigt saknar åkermarken, såväl den permanenta som den mer tillfälliga, markering (typ 11 b, fig. 1). Detta medför att den inte går att skilja från torrare typer av betes- och slättermark (fig. 10). Jämförelser med prästernas bedömningar av socknarnas åkerarealer² visar att det på många håll funnits mycket stora arealer icke odlad mark som ej markerats på kartan, men vilken till viss del mycket väl skulle kunna inrymmas t.o.m. i typ 7, d.v.s. frisk-fuktig äng/hed.

Vi kan inte heller förutsätta att ytor

som markerats på annat sätt än som åkrar, t.ex. som typ 5 eller 7, inte i realiteten varit åker. Framförallt i vissa socknar i Luggude härad, där enbart åkerstrecksmarkeringar av typ 11 a använts för att markera åker (fig. 5), understiger åkerarealen starkt den av prästerna angivna. Detta kan hänga samman med utnyttjandet av äldre lantmäterimaterial vid kartans upprättande.

Skånes vegetation 1812–1820

Ovanstående kommentarer beträffande uttolkningen av den skånska rekognosceringskartan måste ses som mycket översiktliga. Vill man mer i detalj beskriva ett landskapsavsnitt vid tiden för kartans upprättande, måste det aktuella kartbladet källkritiskt granskas med hjälp av oberoende, såväl äldre som yngre, källor i kombination med fältstudier av dagens förhållanden.

Enbart rekognosceringskartan möjliggör alltså inte noggranna analyser av vegetation och markanvändning i Skåne 1812–1820. Kartan får snarare ses som en mycket värdefull utgångspunkt för en sådan analys, vilken skulle kräva en stor arbetsinsats med såväl bakåt- som framåtriktade kompletteringsstudier. Här presenteras endast en grov bild av förhållandena 1812–1820, med vissa mer detaljerade kommentarer för några områden.

Ett påtagligt drag vid denna tid, vilket mycket fint framgår av kartan, är landskapsbildens diversitet och småskalighet. Som framgått ovan är kartans markering-

Figur 10. Trakten nordväst om Ystad utgör ett bra exempel på ett område i vilket många småsjöar helt försvunnit sedan början av 1800-talet. Pilarna markerar försvunna sjöar.

De omarkerade områdena på detta kartblad omfattar betydligt större arealer än vad som utgjorde åkermark. Jmf. fig. 5 där all åkermark är utmärkt enligt typ 11a, fig. 1.

Slutligen kan vi på detta kartblad notera en mycket stor överensstämmelse mellan markerade skogsytor och skogens utbredning idag.

är ofta ej klart avgränsade från varandra. Detta glidande sätt att beskriva naturen visar antagligen på ett bättre sätt den tidens variation, än vad man skulle få fram med modern karteringsteknik. Moderna kartor bygger normalt på ett mindre antal, väl definierade, markeringstyper. Denna metod är bättre anpassad för dagens förhållanden, då vi nu har en mycket tydligare uppdelning mellan olika markanvändningstyper. Tydligast framträder detta förhållande då det gäller den odlade marken. Denna markeras, som framgått ovan, på rekognosceringskartan, på ett flertal olika sätt, vilket till viss del beror på olika odlingssystem (Dahl opubl.), medan dagens kartor normalt endast har en markeringstyp för denna markanvändning.

Trots detta utgör rekognosceringskartan en kraftig generalisering av 1810-talets landskap. Så visar t.ex. en jämförelse med lantmäterikartor från Färs härad (i Kristoffersson 1924), att inom områden med hög grad av småskalighet i landskapet, denna småskalighet på rekognosceringskartan till stor del rationaliserats bort.

Skogen

Inom kartans område förekom 1812–1820 ingen naturlig barrskog, med undantag för en troligtvis spontan tallskog vid Furuboda söder om Åhus (se sid 19 och fig. 3). Sådan förekom däremot i den okarterade nordöstra delen av landskapet. De barrskogar vi, med undantag för Furuboda, finner inom kartans område, är ett mindre antal små tallplanteringar. Flertalet är belägna i Vombtrakten och kring Kristianstad och Barsebäck. Dessa tallplanteringar var förelöpare till de stora planteringar, som senare under 1800-talet

till stor del skulle komma att karakterisera dessa områden. Vid denna tid var emellertid ovan nämnda områden, liksom Sandhammaren och Falsterbohalvön, vilka också senare till stor del skulle tallplanteras, fortfarande dominerade av stora områden med rörliga sanddyner.

Åsarna och området norr om Ringsjöarna, idag till stor del planterade med gran, saknade helt barrskog. Markanvändningen, på de marker som senare skulle planteras, var 1812–1820 åker och öppet utmarksbete, och i mindre utsträckning gles lövskog, troligen mest bokskog. Inom områden med tätare lövskog, dvs. de karterade delarna av norra Skåne samt backlandskapet i söder, har däremot lövskenen bättre bibehållit sina positioner. Dock har efter 1960 omfattande granplantering ägt rum också här. Granens expansion har alltså främst skett på de öppna markernas bekostnad.

Ett småskaligt våtmarkslandskap var karakteristiskt för skogsområdena norr om Ringsjöarna och Rönneå upp till Hallands- och Smålandsgränserna. Gles bokskog eller öppna betes- och odlingsmarker låg som öar i detta våtmarkslandskap. Genom omfattande utdikningar och upphörd slåtter har dessa skogar idag fått en mycket mer sammanhängande utbredning. Ofta har tall, björk och al, eller om dräneringen varit tillräckligt god, även gran och bok, brett ut sig här, med eller utan människans hjälp.

Utmarkerna i norra delen av landskapet var, i högre grad än i övriga delar, skogsbevuxna. Utmarkerna i Frosta och Färs härader var t.ex. till mycket stor del öppna (fig. 9). I dessa båda härader, samt framförallt i Onsjö, Luggude, Södra Åsbo och Gärds härader, finner vi stora områden med gles skogsbeteckning. Denna skog förekommer oftast på bättre

marker och kan följaktligen tolkas som mestadels inägomarksskog av skottskogskarakter (se sid. 21).

I t.ex. Färs härad är det alltså slående att utmarken var kal, medan skogen, vilken i huvudsak hävdades som skottskog, var bunden till inmarken. Denna iakttagelse överensstämmer väl med Campbells (1928) påvisande av att skog vid mitten av 1700-talet inom stora delar av Färs härad bara förekom på inmark. Idag är situationen till stor del den omvända. Inägoskogarna, vilka till stor del var höproduccerande, är överförda till jordbruksmark, medan de forna utmarkerna skogsplanterats, främst med gran.

Inom vissa områden, t.ex. i Onsjö härad, har dock inte skottskogsmarken i samma omfattning odlats upp, utan oftare överförts till bokskog. Luggude och södra delen av Frosta härad har däremot fått större delen av sin forna skottskogsmark uppodlad, men ej kompensrats genom plantering av utmarken. På så sätt har här idag ett helåkerslandskap uppkommit.

Inom de stora ådalarna, främst Kävlingeån-Klingavälsån samt Helgeå, förekom 1812–1820 mycket stora fuktängar med mer eller mindre lätt stående, nerskurna albuskar. Dessa marker har oftast omförts till jordbruksmark. I vissa fall finns fuktängar kvar, men då oftast utan al.

I det närmaste helt skoglösa områden utgjorde Söderslätt, Lundaslätten och södra delen av Österlen. Idag har vi i dessa områden ett stort antal smådungr kring gårdar och samhällen, vilka bidragit till att förändra landskapsbilden.

Även om trädartsfördelningen i lövskogarna, och likaså utnyttjandet, radikalt förändrats, förefaller det som om skogslandskapet kring de stora godsen

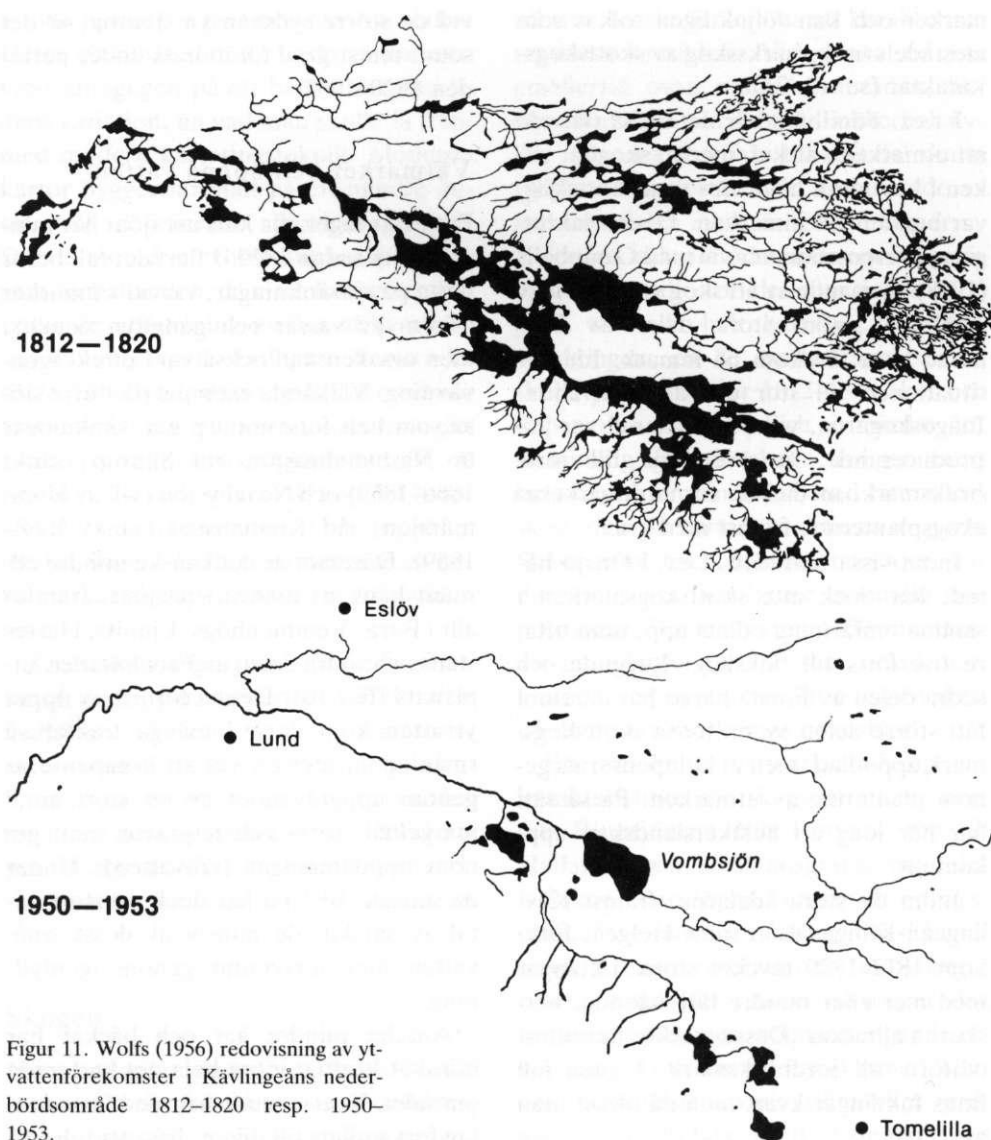
vid de större sydsåkanska sjöarna, är det som i minst grad förändrats under perioden 1820–1982.

Våtmarker och öppna vatten

Praktiskt taget alla kartans sjöar har minskat i yta sedan 1820. I flertalet fall beror detta på sjösänkningar, varvid våtmarker i form av vassar och gungflyn skapats, men orsaken kan också vara direkt igenväxning. Välkända exempel på större sjöar som helt försvunnit p.g.a. sänkningar är Näsbyholmssjön vid Skurup (sänkt 1866–1869) och Nosabysjön (vik av Hammarsjön) vid Kristianstad (sänkt 1868–1869). Däremot är det kanske mindre allmänt känt att många småsjöar, framför allt i Bara, Vemmenhögs, Ljunits, Herrestads och södra delen av Färs härader, utplånats (fig. 10). Denna förlust av öppet ytvatten kom dock i många trakter så småningom mer än väl att kompenseras genom uppgrävandet av ett stort antal mägerhål, torv- och lergravar samt genom uppdämningar (viltvatten). Under de senaste 30 åren har dock ett stort antal av särskilt de minsta av dessa småvatten åter försvunnit genom igenfyllning.

Antalet mindre åar och bäckar har minskat kraftigt inom hela det karterade området. Kvarvarande har med få undantag förvandlats till diken, från att tidigare flutit fram i grunda meandrande lopp.

Våtmarkerna karakteriserade, genom sin mångfald och variation, landskapet på ett helt annat sätt än idag. Områden fattiga på våtmarker var framförallt Bjärehalvön och trakterna väster och sydväst om Ringsjöarna. Däremot var idag våtmarksfattiga områden som Österlen, Söderslätt och västra delen av Bara härad, vid denna tid sönderskurna av en mängd

Figur 11. Wolfs (1956) redovisning av ytvattenförekomster i Kävlingeåns nederbörsområde 1812–1820 resp. 1950–1953.

fuktstråk. Lunda- och Kristianstadslätterna karakteriserades av ett fåtal, men mycket stora våtmarksområden.

Verkligt våtmarksrika områden utgjorde backlandskapet väster om Romeleåsen, vilket framförallt innehöll stora kärr och mängder av mindre fuktstråk, och urbergsområdet norr om Ringsjöarna, vilket var rikt på idag till stor del

igenvuxna mossar samt fuktängsstråk. Även vissa kustnära områden, i väster framförallt i Luggude, Harjagers och Torna hänader, i söder i Ljunits och Herrestads hänader, innehöll stora, sankärrsområden. Stora områden med albevuxen våtmark förekom i Luggude och Gärds hänader samt i Vombsänkan.

	öppet vatten (10)	sankt kärr/ gungfly (9)	kärr fuktäng fukthed mosse (8)	frisk fuktig äng/hed (7)	sank skog (4)	S:a
Norr Kävlingeån– Åsumsån–Tolångaån– Vanstadbäcken	200	955	2 577	2 563	852	7 147
Söder Kävlingeån– Åsumsån–Tolångaån– Vanstadbäcken	2 503	338	1 550	4 963	2 810	12 164
Kävlingeån	200					200
S:a	2 903	1 293	4 127	7 526	3 662	19 511

Figur 12. Kävlingeåns avrinningsområde 1812–20. Arealuppgifter i ha. Siffrorna inom parentes refererar till typerna i figur 1.

Exempel: Kävlingeåns avrinningsområde.

Våtmarkerna har alltså genomgående minskat mycket starkt. Denna utveckling har länge uppmärksammats, men ofta

överskattats t.ex. av Wolf i hans arbete om Kävlingeån (Wolf 1956). Wolfs arbete är mycket citerat (Weijman–Hane 1964, Sjörs 1971, Ganning & Nordström 1976, Sveriges Naturs Årsbok 1980

	öppet vatten ¹	sankt kärr ¹	övr. öppet kärr ¹	skogs- kärr ¹	S:a öppet vatten o. kärr ¹	fuktig gräs- mark ²	övr. gräs- mark ²	gräs- mark ²	S:a
Norr Kävlingeån– Åsumsån–Tolångaån– Vanstadbäcken	70	33	125	260	488	410 ³	3 500 ⁴	3 910 ⁵	4 398
Söder Kävlingeån– Åsumsån–Tolångaån– Vanstadbäcken ⁷	2 533	85	75	80	2 773	1 770	4 810 ⁶	6 580	9 353
Kävlingeån	200				200				200
S:a	2 803	118	200	340	3 461	2 180	8 310 ⁶	10 490	13 951

Figur 13. Kävlingeåns avrinningsområde 1962–76. Arealuppgifter i ha.

1= Från Topografiska kartan 1962–71

2=Från Öresundsutredningens karta 1976

3=Därav 50 ha från område utanför Öresundsutredningens undersökningsområde, där arealen skattats

4=Därav 400 ha

— »

5=Därav 450 ha

— » —

6=Inkluderar Revingefältet där ca 2110 ha gräsmark fram till slutet av 1960-talet varit åker

7=Inkluderar Vombsjön

	Rekogn. kartan 1812–1820	Topogr. kartan 1971	Öresunds- utredn. karta 1976	Tolkn. till typ 1–10 1970-tal.
SKOG	1 850	1 940	1 560 ¹	2 110
barr (typ 1)	0		250 ¹	300
sluten löv (typ 2)	580			1 940
öppen löv (typ 3)	1 050			0
fuktig löv (typ 4)	50	23	0	23
öppen löv/busmark (typ 3/5)	170			170 ²
hygge			220 ¹	
bök			840	
ädelöv			180	
övr. löv.			70	
ÖPPEN MARK				
sand (typ 6)	100			
frisk-fuktig äng/hed (typ 7)	1 500			500 ³
kärr, fuktäng/fukthed,				
mosse (typ 8)	900	35		80
sankt kärr, gungfly (typ 9)	300	20		20
fuktig gräsmark			280	
övr. gräsmark			780	
myrmark			100	
ÖPPET VATTEN (typ 10)				
exkl. Ellestad- o.				
Krageholmssjön	130	25		25
Krageholms- o.				
Ellestadssjön (del av)	370	340		340

Figur 14a. Uppskattning av arealer, i hektar, av olika vegetationstyper i Herrestads härad, utmärkta på Skånska rekognosceringskartan 1812–1820, topografiska kartan 1971, Öresundsutredningens opubl. arbetskarta 1976, samt en tolkning till vår typifiering 1–10 av 1970-talets vegetation.

¹ Vegetationstypen bedöms vara klart underskattad beroende på att en stor del utgörs av arealer under minsta karteringsenhet för den aktuella kartan.

² Baldringe oxhage och Skogshejdan

³ De 280 ha som på Öresundsutredningens karta angivits som »fuktig gräsmark» +220 av de 780 ha som angivits som »gräsmark» har bedömts motsvara typ 7, vilket ger 500 ha. Denna siffra är dock mycket osäker.

m.fl.), och hans beräkningar har blivit allmänt accepterade.

Wolf ville jämföra dagens (1950–53) ytvattenareal i Kävlingeåns avrinningsområde med 1812–1820 års. Han utgick därvid från rekognosceringskartan och redovisade motsvarande våra typer 4 och 7–10 (fig. 1) som områden med ytvatten. Mot

dessas områden ställde han de områden som 1950–53 hyste ytvatten (fig. 11). Wolfs kriterium på område med ytvatten var att det skulle hysa någon synbar ytvattenförekomst under någon av somrarna 1950–53.

På detta sätt fick Wolf fram att arealen ytvatten i Kävlingeåns avrinningsområde

Hela häradet, inkl. Ystad exkl. Tranås:s:n och del av Köpinge:s:n	ca 16 500 ha
typ 1-10	ca 5 150 ha
Bebyggelse och vägar	ca 250 ha
typ 11	ca 11 100 ha
åker ¹	5 464 ha
Frisk-torr äng/hed	ca 5 650 ha

Figur 14b. Uträkning av hur stor areal som 1812-1820 utgjordes av frisk-torr äng/hed, alltså öppna ouppodlade marker torrare än typ 7.

¹ Se not 2 (sid. 40).

minskat från 356 till 41 km². Mot dessa siffror reserverar vi oss av följande skäl. Trots att Wolf på sin karta redovisar nästan exakt samma ytor som vi klassat som typerna 4, 7-10, har han beräknat deras sammanlagda areal till nästan det dubbla (356 km²) mot vad vi får fram (ca 195 km²) (fig. 12).

Oberoende av att Wolfs 356 km² rätteligen borde var ca 195 km², är det tvivelaktigt om man kan jämföra motsvarande våra typer 4 och 7-10 med områden som hyst ytvatten någon av somrarna 1950-53. En någorlunda rättvisande jämförelse skulle antingen vara att ställa våra typer 9 och 10, samt de fuktigaste områdena inom typerna 4 och 8, mot 1950-talets områden med ytvatten. Typ 7 bör under inga omständigheter tas med. Resultatet av en sådan jämförelse visar en nedgång från ca 100 km² (se not 3, sid. 40) till 41 km². Topografiska kartans öppna vatten och kärr, vilka mycket väl kan motsvara typerna 9 och 10, utgjorde på 1960-talet 34,6 km² (fig. 13).

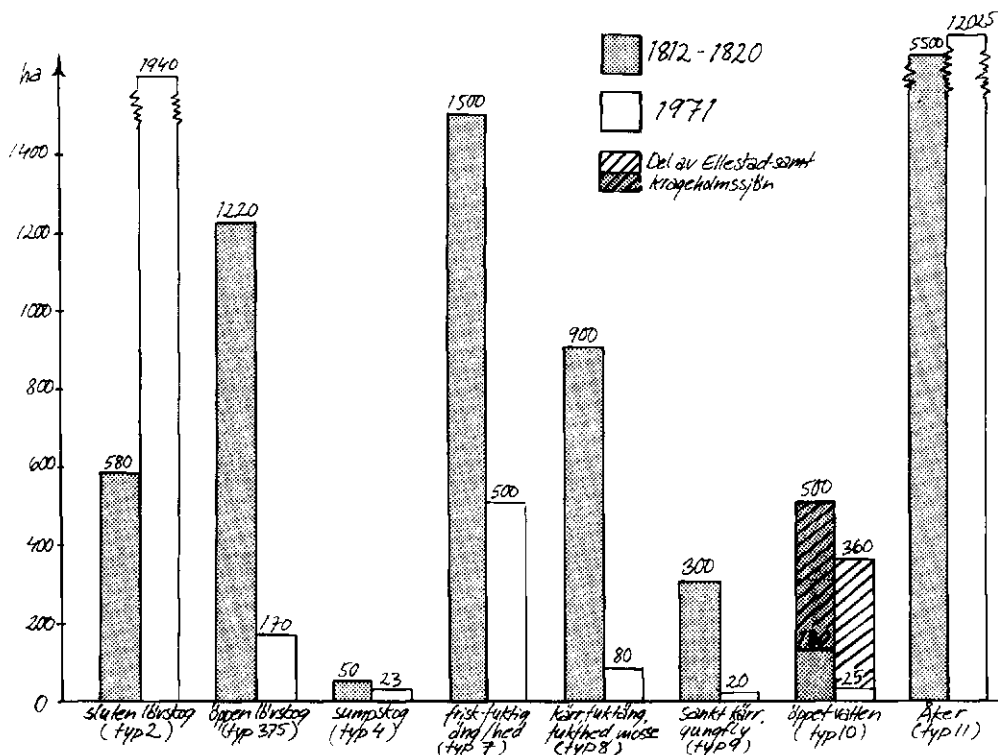
En annan rimlig jämförelse skulle vara mellan typerna 4, 7-10 och motsvarande typer idag (fig. 13). En sådan jämförelse blir emellertid mycket osäker då vi har

svårt att direkt jämföra typ 7 med dagens vegetationstyper. Som framgått ovan menar vi att denna typ i många fall knappast är att betrakta som våtmark. En jämförelse grundad på topografiska kartan (öppet vatten och kärr) samt Öresundsutredningens karta (fuktig gräsmark) ger en minskning från ca 195 km² till 56,4 km². Troligtvis är dock en stor del av de områden som i Öresundsutredningen anges som »gräsmark» likvärdiga med typ 7. Räknar vi med typ 7 kommer vi upp i 139,5 km². Vi uppskattar att den areal som bör sättas i jämförelse med 1812-1820 års 195 km² ligger någonstans mellan 60-80 km². Det kanske också bör påpekas att arealen ytvatten, definierat enligt Wolf, högst kan ha minskat med några få procent i Kävlingeåns avrinningsområde mellan 1953 och 1982.

Med hjälp av ovanstående beräkningar kan vi sammanfattningsvis konstatera att arealen våtmark och öppet vatten i Kävlingeåns avrinningsområde minskat från 14 % till mellan 5-7 %, alltså mer än en halvering från 1810- till 1970-talet.

Situationen för Segeds avrinningsområde är likartad. Beträffande Helgeås nedre del (övre delen omfattas inte av rekognosceringskartan) är tillbakagången troligen något mer omfattande.

Lokalt kan torrläggningen ha varit betydligt mer omfattande än vad ovanstående siffror ger vid handen. Särskilt gäller detta områden som 1812-1820 saknade större öppna vatten, t.ex. Söderslätt, stora delar av Bara härad samt Ingelstads härad. Det är dock värt att påpeka, att då fuktäng genom torrläggning överfördes till åker, åstadkoms samtidigt ny fuktäng från tidigare kärr och sjöar. På så sätt har fuktängen flyttats från de centrala jordbruksområdena till mer perifera delar av odlingslandskapet.

Figur 15. Arealen av viktigare markanvändningstyper, klassad enligt våra typer 1-11, i Herrestads härad 1812-1820 respektive 1971.

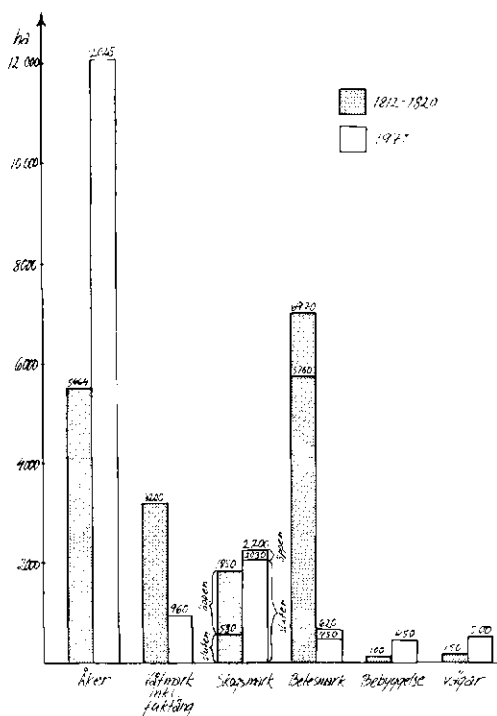
Den odlade marken

Som framgått ovan saknar stora delar av den uppodlade marken någon markering, vilket också gäller den trädlösa/trädfattiga torrare betesmarken (utmark). Genom jämförande studier har framkommit att den senare marktypen varit särskilt framträdande på Romeleåsen, i norra Färs och norra och östra Frosta härad, västra Gälds härad, samt på Bjärehalvön. En mer detaljerad redovisning av förändringarna i den odlade markens areal och lokalisering kräver dock, p.g.a. att rekognosceringskartan ej alltid särskiljer den, mer omfattande studier av annat källmaterial. Rekognosceringskartan är i detta sammanhang av begränsat värde.

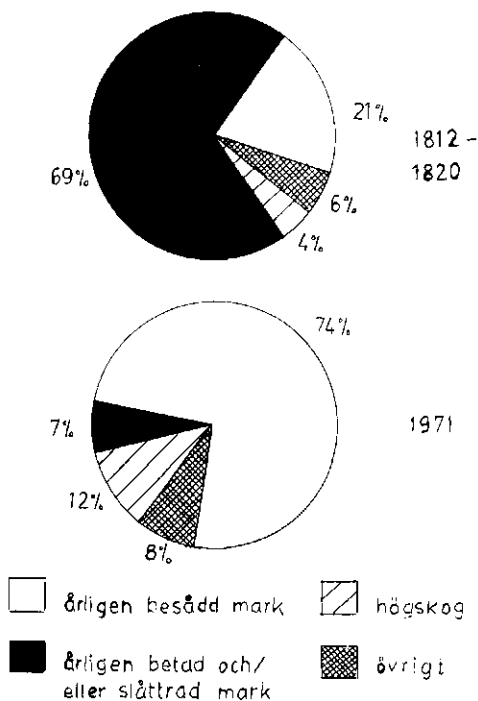
Exemplet Herrestads härad

Slutligen vill vi exemplifiera hur man för ett större landskapsavsnitt kan rekonstruera den totala markanvändningen 1812-1820 utifrån rekognosceringskartan, och sedan jämföra denna med dagens situation. Vi har här till valt Herrestads härad eftersom detta område studeras tvärvetenskapligt inom det pågående projektet »Kulturlandskapet under 6 000 år» (även kallat »Ystadsprojektet»).

I figur 14 visas markanvändningen i Herrestads härad enligt rekognosceringskartan resp. topografiska kartan 1971 och Öresundsutredningens karta 1976. Samtliga ytberäkningar är ungefärliga, men ger ändå en klar bild av de stora föränd-

Figur 16. Markanvändningen i Herrestads härad 1812-1820 respektive 1971.

Figur 17. Markanvändningen i Herrestads härad 1812-1820 respektive 1971, redovisad i sektordiagram.

ringar som ägt rum under dessa ca 160 år. Siffrorna angående åkerarealen på 1810-talet härrör från uppgifter som redovisats i samband med de skriftliga kommentarer som finns till rekognosceringskartan. Dessa uppgifter stämmer helt överens med de siffror prästerskapet samlade in under början av 1800-talet.

I figurerna 15-17 redovisas materialet grafiskt. I figur 17 visas den årliga markanvändningen, med hänsyn tagen till det fredningssystem av åker som tillämpades i byarna. Ca 1/3 av åkermarken användes årligen till bete.

Arealen årligen besädd mark har mer än tredubblats sedan 1810-talet, vilket helt får anses vara ett resultat av jordmobiliseringen efter skiftena. Detta är ett allmänt känt förhållande. Mer sällan betonas den förändring som består i betes-

och slåttermarkernas oerhörda tillbakagång. Flera faktorer har samverkat här till, framförallt att det extensiva betet praktiskt taget helt upphört, samt att foderproduktionen blivit inordnad i utnyttjandet av åkermarken.

För en helt rättvis jämförelse bör tilläggas att av de 74 % av totalarealen som idag årligen besås (fig. 17), används en del som betesvall. Den stora skillnaden mot den trädesmark som omfattade ca 10 % av markanvändningen på 1810-talet, är att dessa ytor är beväxna med ett fåtal kulturväxter och att de gödslas.

Det bör också påpekas att en stor andel av dagens betade eller slåttade ytor är konstgödslade och starkt kulturpåverkade, vilket ytterligare förstärker kontrasten mellan de två tidsperioderna.

Intressant att notera är också hur hög-

skogen expanderat. Samtidigt måste vi hålla i minnet den förenkling och kulturstyrning som drabbat denna skogstyp.

Sektorn »övrigt» i figur 17 är i stort oförändrad. Innehållet skiljer sig emellertid väsentligt. På 1810-talet ingick stora arealer ej slåtrade eller betade våtmarker, medan vägar och bebyggelse utgjorde en mindre del. Idag är situationen den omvända.

De här redovisade siffrorna för Herrestads härad torde vara representativa för Skånes slättbygder, med undantag för de mer extremt uppodlade områdena på Söderslätt och i Rönnebergs härad. Det karakteristiska draget i Herrestads härads omvandling sedan det tidiga 1800-talet, nämligen utvecklingen från ett betes- och slätterlandskap till ett jord- och skogsbrukslandskap, gäller i högre eller lägre grad för hela det av rekognosceringskartan omfattade området.

Referenser

- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. Skottskogen – en försummad del av vårt kulturlandskap – Svensk Bot. Tidskr. 76:91–100.
- Campbell, Å. 1928. Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. – Uppsala.
- Dahl, S. 1942. Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860 – Lund.
- Ganning, B. & Nordström, A. 1976. Vattenhushållning-Misshushållning – I: Hermansson, N., Bo-

éthius, J. & Thelander, B. Våtmarker och Viltvatten. Svenska Jägareförbundet, Stockholm, s. 49–70.

- Glimberg, C.-F. 1964. Om flygsanden i Hemmes-torp, Everlövs socken – Skånes Naturs Årsbok 51: 94–97.
- Hannerberg, D. 1971. Svenskt agrarsamhälle under 1200 år – Stockholm.
- Irhammar, C. 1980. skånska Rekognosceringskartan. Sveriges första topografiska kartverk. Kart-terad i Skåne under åren 1812, 1815–1820. – Uppsats i Samhällsgeografi, Lunds Univ. Vt-80.
- Kristoffersson, A. 1924. Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härad under de senaste tvåhundra åren – Lund.
- Lewan, N. 1982. Om skånska rekognosceringskartan – ALE 1/1982: 14–27.
- Lindquist, B. 1938. Dalby Söderskog. En skånsk lövskog i forntid och nutid – Acta Phytogeogr. Suec. X, Stockholm.
- Nelson, H. 1935. Den skånska rekognosceringskartan 1812, 1815–1820. Ett märkligt svenskt kartverk – Svensk Geografisk Årsbok 11: 191–207.
- Petersens, F. af. 1932. Skogshushållning – Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum år 1914. X, 1.
- Sjörs, H. 1967. Nordisk växtgeografi – Stockholm.
- 1971. Ekologisk botanik – Biologi 10. Almquist & Wiksell, Stockholm.
- Weijman-Hane, G. 1964. Kävlingeån som vattentäkt och recipient – Skånes Naturs Årsbok 51: 9–38.
- Wolf, Ph. 1956. Utdikad civilisation – Skrifter utgivna av Svenska Lax- och Laxöringsföreningen VII, Malmö.
- Öresundsutredningen, 1976. Opublicerad arbets-karta.

Noter

¹ Termen markanvändningstyp kan diskuteras. Vi skulle alternativt kunna använda termen vegetationstyp. De urskiljda typerna är i realiteten i vissa fall att beteckna som markanvändningstyper, i andra som vegetationstyper.

² Prästerna lämnade sockenvis uppgifter om åkerarealen under åren 1805–1820. Dessa uppgifter

finns sammanfattade i den skriftliga beskrivningen till rekognosceringskartan. Uppgifternas tillförlitlighet har dock ifrågasatts av Hannerberg (1971).

³ Denna siffra är en grov skattning, rörande typerna 4 och 8 baserad på de skriftliga beskrivningarna till kartan.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av ALE, historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från statens humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsråd. Brev och manus till redaktionen adresseras till Forskningsass. Sten Skansjö, Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 40 kr kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, forskningsassistent Sten Skansjö, Dag Hammarskjölds väg 5 i, 223 64 Lund eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., museichef Torkel Eriksson, Helsingborg, v.ordf., forskn.ass. Sten Skansjö, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil. kand. Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, byråchef Evald Gustafsson, Sthlm, överstelöjtn. Sven Hedin, Ystad, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, t.f. länsarkivarie Anna-Christina Meurling, Lund, antikvarie Nils Nilsson, Lund, professor Birgitta Odén, Lund, länsmuseum Bengt-Arne Person, Varberg, professor Göran Rystad, Lund, fil. dr. C. G. Stenkula, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, länsantikvarie Dag Widholm, Lund, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

